

I + I = 0:

**ANALIZA SREDNJOŠKOLSKIH UDŽBENIKA O
LGBTIQ POJMOVIMA U BOSNI I HERCEGOVINI**

Udruženje Q

Sarajevo, Bosna i Hercegovina
2010.

Izdavač:

Udruženje Q za promicanje i zaštitu kulture,
identiteta i ljudskih prava queer osoba, Sarajevo, BiH
info@queer.ba, www.queer.ba

Autor/ka:

Svetlana Đurković

Uredio/la:

Jelena Poštić

Dizajn naslovnice:

Alma Selimović

Produkcija:

KA-Graf

Tiraž:

560

Finansijska potpora:

Civil Right Defenders

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

613.88:371.67](047.1)

ĐURKOVIĆ, Svetlana

[Jedan plus jedan jednako nula]

I + I = 0 : analiza srednjoškolskih udžbenika o

LGBTIQ pojmovima u Bosni i Hercegovini / [autor/ka

Svetlana Đurković]. - Sarajevo : Udruženje Q za

promicanje i zaštitu kulture, identiteta i

ljudskih prava queer osoba, 2010. - 90 str. :

ilustr. ; 24 cm

Bibliografija i bilješke uz tekst

ISBN 978-9958-9927-0-4

COBISS.BH-ID 17964038

Sadržaj

Uvod.....	5
Terminologija.....	7
Obrazovanje kao ljudsko pravo	11
Obrazovanje u Bosni i Hercegovini	13
Šta se uči i saznaje o spolu, rodu, seksualnoj orijentaciji i seksualnosti u srednjim školama BiH.....	17
Školski udžbenici: primjeri	21
Biologija.....	22
Psihologija.....	31
Sociologija.....	38
Ostali predmeti	45
Školski udžbenici: definicije i značenja	57
Spol	57
Interseksualnost.....	60
Rod	63
Spolne/rodne uloge i očekivanja.....	65
Seksualna orijentacija.....	67
Idealiziranje “muškog” i “ženskog”: spol, rod, uloge i očekivanja	71
Zaključak i preporuke	77
Aneks 1.....	81
Ankes 2.....	87
Aneks 3.....	89

UVOD

Ova publikacija je rezultat projekta čiji je primarni cilj bio sprovesti analizu srednjoškolskih udžbenika u Bosni i Hercegovini (BiH) kako bi se utvrdilo šta mladi uče o seksualnosti, spolu, rodu, seksualnoj orijentaciji i identitetima.

Projekat pod nazivom **Bliži pogled u bh. obrazovanje: Šta piše u školskim knjigama o LGBTIQ temama?** je podržan od strane Švedskog helsinškog komiteta za ljudska prava¹ i sproveden je tokom 2008. godine. Ovaj projekat predstavlja nastavak istraživanja validnosti informacija te promovisanja (ne)jednakosti u bh. obrazovanju po pitanju LGBTIQ tema i ljudskih prava. Cilj ove studije i publikacije je bio utvrditi postojanje jaza između obrazovanja koje teži visokim naučnim standardima te slobodi razmišljanja i učenja i onog koji podupire stvaranje i održavanje neznanja i predrasuda baziranim na neistinitim podacima i informacijama.

Analiza je obuhvatila 62 udžbenika sva tri programa u BiH, sa ciljem da se utvrdi da li su i na koji način predstavljene teme homoseksualnosti, biseksualnosti, transrodnosti, transeksualnosti i interseksualnosti. Cilj je bio također utvrditi da li se ove teme prikazuju u skladu sa principima ljudskih prava, jednakosti i nediskriminacije, kao i sa utvrđenim profesionalnim standardima. U fokusu ove studije su sljedeći predmeti: biologija, psihologija, sociologija, kao i stručni predmeti srednjih medicinskih škola, demokratija i ljudska prava, te filozofija i etika.

I + I = 0 ne predstavlja detaljnu analizu udžbenika a samim time niti iscrpnu listu smjernica i preporuka. Ova studija je tek jedan od početaka analiziranja materijala, komunikacije i sistema obrazovanja a po pitanju udžbenika i načina predavanja i stavova. Međutim, nadamo se da će rezultati ove i sličnih studija biti od velike koristi u poboljšanju kvaliteta udžbenika i srednjoškolskog obrazovanja, te kvaliteta znanja srednjoškolske populacije.

Svetlana Đurković

Udruženje Q

¹ | Sada Civil Rights Defenders, <http://www.civilrightsdefenders.org/>

TERMINOLOGIJA

Terminologija koja se koristi u ovom izvještaju je radna terminologija a ujedno i formalna terminologija Udruženja Q.²

Ljudska prava – podrazumijevaju prava, slobode i obaveze svakog ljudskog bića samim njihovim postojanjem. Ne postoji hijerarhija ljudskih prava niti se ona mogu oduzeti ili odbaciti. Osnovne karakteristike ljudskih prava su: univerzalnost, neotuđivost, nedjeljivost i međusobna ovisnost i povezanost. Principi ljudskih prava su: nediskriminacija i jednakost, učešće i uključenost te odgovornost i vladavina zakona.

Seksualnost – osnova svakog ljudskog bića koja, između ostalog, obuhvata spolni identitet, rodni identitet i izražavanje, seksualnu orijentaciju, želje i fantazije, vrijednosti, ponašanje i emocije; uslovljena je fizičkim, emocionalnim i društvenim životom, normama i iskustvima kroz proces socijalizacije. Također, uslovljena je ličnom prirodom i nagonom svake individue te prihvatanjem/negiranjem društvenog poretka seksualnosti, normi i vrijednosti.

Rod – individualni konstrukt vlastitog identiteta/izražavanja koji potvrđuje, negira i/ili nadilazi društveno zadane i formirane spolne i rodne uloge “muškaraca” i “žena” kao i binarnu osnovu “muškog” i “ženskog”. Također, rod je i društveni konstrukt spola koji po definiciji određuje društvene uloge “muškaraca” i “žena”, to jeste, stvara značenja “muškarca” i “žene”.

Spol – društveno uvjetovana medicinska i zakonska klasifikacija spolnih/reproduktivnih bioloških karakteristika i to prvenstveno na temelju vanjskih spolnih organa. Kao društveni konstrukt, spol podrazumijeva samo dvije kategorije unatoč postojanju spolnog razlikovanja (hormoni, kromozomi, spolni organi, gonadi, itd.) koje prevazilazi kategorije “ženskog” i “muškog” spola.

Seksualna orijentacija – trajna emotivna, romantična i/ili seksualna privlačnost prema osobama istog i/ili nekog drugog spola.

Rodni identitet – podrazumijeva vlastitu rodnu samokoncepciju. Rodni identitet tiče se svakoga ljudskog bića i ne znači samo binarni koncept “muškoga” ili “ženskoga”.

Spolni identitet – podrazumijeva vlastitu spolnu samokoncepciju. Spolni identitet tiče se svakoga ljudskog bića i ne znači samo binarni koncept “muškoga” ili “ženskoga”.

Rodno izražavanje – Vizualna i vanjska prezentacija svake osobe koja se očitava kroz odijevanje, odjevne ili tjelesne oznake, frizuru, ponašanje i jezik tijela.

(Inter)seksualne karakteristike – odnose se na spolno razlikovanje (unutar i između kromozoma, gonada, hormona i spolnih organa) koje odstupaju od uvriježenog društvenog spolnog razlikovanja koje dijeli osobe na samo dvije kategorije: “muški” i “ženski” spol.

2| Pogledati <http://www.queer.ba/ba/edukacija/terminologija>. Za detaljniji opis definicija, pogledati LGBTQ vježbanika: O spolu, rodu, seksualnoj orijentaciji i seksualnosti, Jelena Poštić, Svetlana Đurković i Amir Hodžić, Udruženje Q, Sarajevo, 2010.

Homoseksualnost – trajna pojava emotivne, romantične i/ili seksualne privlačnosti prema osobama istog spola.

Biseksualnost – trajna pojava emotivne, romantične i/ili seksualne privlačnosti prema osobama istog i/ili nekog drugog spola.

Heteroseksualnost – trajna pojava emotivne, romantične i/ili seksualne privlačnosti prema osobama suprotnog spola.

Lezbejka/Gej – osoba koja osjeća emocionalnu i/ili fizičku privlačnost ili naklonost prema osobama istog spola/roda.

Biseksualna osoba – osoba koja osjeća emocionalnu i/ili fizičku privlačnost ili naklonost prema osobama istog ili različitog spola/roda.

Transrodnost – termin koji obuhvata različite načine iskazivanja rodni i spolnih identiteta koji su drukčiji od tradicionalno uvjetovanih uloga.

Transrodna osoba – osoba čiji rodni identitet i/ili rodna prezentacija nije u skladu sa spolno uvjetovanim tradicionalnim rodni ulogama.

Transeksualna osoba – osoba koja želi i ima namjeru promijeniti svoj spol. Također se odnosi na osobu koja modificira svoje tijelo (fizičkom i/ili hormonskom terapijom i operacijama) a da bi izrazila svoj spolni (i rodni) identitet.

Transvestit/ka – osoba koja se odjeva u odjeću koja se društveno najčešće povezuje sa osobama drugačijeg spola od spola koji je toj osobi pripisan prilikom rođenja, a u svrhu osobnog izražavanja, emocionalnog zadovoljstva ili erotskog užitka. Ovo je stariji termin koji se uglavnom koristi za “muškarce”.

Interseksualnost – medicinska definirana i razvoj spola izvan izričito tipičnog “muškog” i “ženskog” razvoja spola, to jeste razvoj spola koji uključuje atipičan razvoj unutar spolnih kromozoma, gonada, reproduktivnih kanala i genitalija.

Interseksualna osoba – osoba čiji spol odstupa od tipičnog razvoja spola kao “ženskog” ili “muškog”. Interseksualne osobe uglavnom su žrtve kirurških intervencija, hormonskih terapija i tabuiziranog života. U prošlosti se interseksualna osoba nazivala hermafroditom, termin koji arhaičan i netačan kao i pogrdan ovisno o kontekstu upotrebe.

Queer – Teorija, pokret, osobnost, stil života, seksualnost, orijentacija, identitet...

Ger. *Quer* / Lat. *torquere* / Eng. *Athwart* - PREKO, ČUDNO, NASTRANO, RELACIONO

Termin koji se koristi da jednom riječju opiše cijelu homoseksualnu, biseksualnu, transrodnu, transeksualnu i interseksualnu zajednicu kao i heteroseksualne osobe koje sebe vide ili žive svoj život van hetero-patrijarhalnih normi. Ovaj termin se odnosi na konstantno izazivanje, odstupanje i prevazilaženje društvenih normi kao i preispitivanje i remećenje svega što je društveno pretpostavljeno i uvjetovano.

Seksizam – diskriminacija na bazi spola i/ili stavovi, uslovi i ponašanje kroz koje se vrši promicanje stereotipa i represivnih društvenih uloga i normi na bazi spola i roda.

Rodofobija/Genderfobija – Diskriminacija na bazi roda (rodni uloga, izražavanja i normi) koja proističe iz neprihvatanja i negiranja prava individua na ličnu koncepciju rodni identiteta i izražavanja.

Homofobija/bifobija – iracionalan strah, mržnja, predrasude ili diskriminacija prema osobama homo/biseksualne orijentacije (uključujući osobe koje su tako percipirane).

Transfobija – iracionalan strah, mržnja, predrasude ili diskriminacija prema transrodnim osobama. Proističe iz neprihvatanja i negiranja prava pojedinke/ca na osobnu koncepciju rodno/spolnog identiteta i izražavanja. Uključuje strah, mržnju, gađenje i diskriminirajući odnos prema osobama čije stvarno ili percipirano rodno izražavanje nije u skladu sa društveno pripisanim spolom. Također se odnosi na predrasude i diskriminirajući odnos prema osobama koje narušavaju i prekoračuju uske društvene spolne/rodne uloge, pravila i stereotipe.

LGBTTIQ – lezbejke, gej (gay) muškarci, biseksualne, transrodne, transeksualne, interseksualne i queer osobe.

OBRAZOVANJE KAO LJUDSKO PRAVO

Dobro obrazovani, prosvjetljeni i aktivni um, omogućen da luta slobodno i široko, je jedna od radosti i nagrada ljudske egzistencije.

Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima (ICESCR)³

Pravo na obrazovanje je eksplicitno navedeno u konvencijama Ujedinjenih nacija (UN), Vijeća Evrope (VE) i Evropske unije (EU). Kao članica UN-a i Vijeća Evrope i potencijalna članica Evropske unije,⁴ BiH se obavezala da poštuje, štiti i implementira pravo na obrazovanje, kao i sva druga ljudska prava, kroz svoje tri grane vlasti: zakonodavnu, sudsku i izvršnu. BiH je potpisnica 16 međunarodnih konvencija od kojih je Evropska konvencija o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda (EK) iznad svih domaćih zakona BiH.⁵

Pravo na obrazovanje je od velike važnosti, budući da je ujedno i sredstvo pomoću kojeg se realiziraju druga prava. Ono je također i "osnažavajuće pravo (...) primarno sredstvo kojim ekonomski i socijalno marginalizirani odrasli i djeca mogu izdići sebe izvan siromaštva, i dostići sredstva da učestvuju u potpunosti u svojim zajednicama. Obrazovanje ima vitalnu ulogu u osnaživanju žena, zaštiti djece od eksploatacijskog i opasnog rada i seksualne eksploatacije, promoviranju ljudskih prava i demokracije, zaštiti okoliša, i kontroli rasta populacije. Obrazovanje je sve više priznato kao jedna od najboljih finansijskih investicija koje države mogu napraviti.⁶

Član 26. Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima navodi da "obrazovanje treba biti usmjereno ka punom razvoju ljudske ličnosti i ka jačanju poštovanja ljudskih prava i osnovnih sloboda. Obrazovanje će promovirati razumijevanje, toleranciju i prijateljstvo među svim nacijama, rasnim i religijskim grupama, i unaprijediti aktivnosti Ujedinjenih nacija za održanje mira."⁷

Pravo na obrazovanje je specifično spomenuto u slijedećim međunarodnim dokumentima Ujedinjenih nacija i Vijeća Evrope:

- Međunarodni pakt o civilnim i političkim pravima (ICCPR),
- Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima (ICESCR),
- Međunarodna konvencija o eliminaciji svih oblika rasne diskriminacije (ICERD),
- Konvencija o pravima djeteta (CRC),
- Konvencija o eliminaciji svih oblika diskriminacije protiv žena (CEDAW) i
- Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda.

3| *Generalni komentar 13, Pravo na obrazovanje (član 13. ICESCR), paragraf 1., Komitet o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, 1999., E/C.12/1999/10, [http://www.unhcr.ch/tbs/doc.nsf/\(Symbol\)/ae1a0b126d068e868025683c003c8b3b?Opendocument](http://www.unhcr.ch/tbs/doc.nsf/(Symbol)/ae1a0b126d068e868025683c003c8b3b?Opendocument)*

4| *BiH je postala članica UN-a 22.5.1992. godine a članica Vijeća Evrope 24.4.2002. godine.*

5| <http://www.ccbh.ba/bos/article.php?pid=663&kat=83&pkat=86>

6| *Generalni komentar 13, Pravo na obrazovanje (član 13. ICESCR), paragraf 1., Komitet o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, 1999., E/C.12/1999/10*

7| *Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima (UDHR), Član 26, paragraf 2., http://www.ohchr.org/EN/UDHR/Documents/UDHR_Translations/srcl1.pdf*

Četiri elementa prava na obrazovanje su:

- Raspoloživost
- Pristupačnost
- Prihvatljivost
- Prilagodljivost

Raspoloživost i pristupačnost se ne odnose samo na postojanje obrazovnih institucija/ objekata/škola već i na raspoloživost obrazovnih programa i slobodan pristup istim. Pored toga, pristupačnost uključuje dimenzije nediskriminacije koje predviđaju zabranu diskriminacije na osnovu spola i seksualne orijentacije.⁸

Prihvatljivost znači da “forma i suština obrazovanja, uključujući nastavni plan i program i metode predavanja, moraju biti prihvatljivi (relevantni, kulturno prigodni i dobrog kvaliteta) studentima/icama i, u prigodnim slučajevima, roditeljima.”⁹

Prilagodljivost znači da obrazovanje “mora biti fleksibilno i da se može uskladiti sa potrebama mijenjajućih društava i zajednica i odgovoriti potrebama studenata/tica unutar njihovih raznolikih društvenih i kulturnih okruženja.”¹⁰

8| CESCR, *Generalni komentar 14, Pravo na najviši mogući standard zdravlja, (Član 12. Međunarodnog pakta za ekonomska, društvena i kulturna prava), 2000.*

9| CESCR, *Generalni komentar 13, paragraf 6.*

10| *Ibid.*

OBRAZOVANJE U BOSNI I HERCEGOVINI

Bosna i Hercegovina, kao članica potpisnica međunarodnih konvencija, se obavezala da poštuje, štiti i obezbjeđuje pravo na obrazovanje. Obrazovanje, kao jedno od mnogobrojnih ljudskih prava, je eksplicitno navedeno u nacionalnim zakonima.

U BiH, obrazovanje implementira 13 ministarstava obrazovanja. Federacija BiH (FBiH), Republika Srpska (RS), Distrikt Brčko (DB) i deset kantona FBiH imaju svoja ministarstva.¹¹ Trinaest ministarstava implementira tri plana i programa: bosanski, hrvatski i srpski.

Ministarstvo obrazovanja na nivou države ne postoji. Obrazovanje se oblikuje samo na nivou lokalnih politika. Međutim, na državnom nivou je 2003. godine usvojen Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju u Bosni i Hercegovini¹² dok je 2007. godine usvojen Zakon o Agenciji za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje.¹³ Iako je Agencija za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje kreirana 2008. godine, ne postoje transparentne i javne informacije o njenoj strategiji i rezultatima rada.

Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju u Bosni i Hercegovini eksplicitno navodi ciljeve obrazovanja. U članu 2. ovog zakona ciljevi obrazovanja su navedeni slijedećim redoslijedom:

- a) omogućavanje pristupa znanju kao osnovi za razumijevanje sebe, drugoga i svijeta u kojem se živi;
- b) osiguravanje optimalnog razvoja za svaku osobu, uključujući i one s posebnim potrebama, u skladu s njihovim uzrastom, mogućnostima i mentalnim i fizičkim sposobnostima;
- c) promocija poštivanja ljudskih prava i osnovnih sloboda, i priprema svake osobe za život u društvu koje poštuje principe demokratije i vladavine zakona;
- d) razvijanje svijesti o pripadnosti državi Bosni i Hercegovini, vlastitom kulturnom identitetu, jeziku i tradiciji, na način primjeren civilizacijskim tekovinama, upoznavajući i uvažavajući druge i drugačije, poštujući različitosti i njegujući međusobno razumijevanje, toleranciju i solidarnost među svim ljudima, narodima i zajednicama u Bosni i Hercegovini i svijetu;
- e) osiguranje jednakih mogućnosti za obrazovanje i mogućnost izbora na svim nivoima obrazovanja, bez obzira na spol, rasu, nacionalnu pripadnost, socijalno i kulturno porijeklo i status, porodični status, vjeroispovijest, psihofizičke i druge lične osobine;
- f) postizanje kvalitetnog obrazovanja za građane;
- g) postizanje standarda znanja koji se mogu komparirati na međunarodnom, odnosno evropskom nivou, koji osiguravaju uključivanje i nastavak školovanja u evropskom obrazovnom sistemu;

11 | U Distriktu Brčko, ekvivalent je Odjel za obrazovanje.

12 | <http://www.oscebih.org/documents/14-bos.pdf>

13 | <http://www.oscebih.org/documents/12896-bos.pdf>

- h) podsticanje cjeloživotnog učenja;
- i) promocija ekonomskog razvoja;
- j) uključivanje u proces evropskih integracija.

Također, član 35. ovog zakona koji se odnosi na ulogu i obaveze škole, navodi da: “škola ne smije vršiti diskriminaciju u pristupu djece obrazovanju ili njihovom učešću u obrazovnom procesu, na osnovu rase, boje, spola, jezika, religije, političkog ili drugog mišljenja, nacionalnog ili socijalnog porijekla, na osnovu toga što su djeca s posebnim potrebama, ili na bilo kojoj drugoj osnovi.”

Isti zakon definisao je i stručna tijela koja bi trebalo da rade na uspostavljanju standarda u obrazovanju (član 46.), a to su:

- Agencija za standarde i ocjenjivanje u obrazovanju,
- Agencija za nastavne programe i planove, te
- postojeće stručne ustanove entiteta i kantona, Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine, i druga povremena ili stalna stručna tijela.

No, ovaj zakon kao ni druge mjere koje su bile incirane od strane različitih institucija, nevladinih i/ili međunarodnih organizacija, nisu značajnije promijenile situaciju u bh. obrazovnom sistemu. Činjenice na terenu i dalje govore o postojanju “dvije škole pod istim krovom,” odnosno podjeljenosti učenika/ca i programa po nacionalnoj osnovi. Dodatno, u Kantonu Sarajevo uvedena je vjeronauka u vrtićima, i pored protivljenja roditelja i većeg dijela javnosti, još uvijek ne postoji jedinstveni nastavni plan prema kojem sve škole u državi funkcioniraju.

Jedan od najvećih problema u obrazovanju BiH predstavlja nacionalna/etnička podjeljenost. Iako se nakon rata novo nastala situacija počela popravljati, proces čišćenja udžbenika od nacionalno/etnički obojenih predrasuda i stereotipa kao i vrijednovanja triju nacija/religija kao inferiornih/superiornih još uvijek traje i može se pratiti kroz sadržaj školskih udžbenika nacionalne grupe predmeta sva tri programa: predmeta istorije, geografije, maternjeg jezika i vjeronauke.

Većina analiza koja se bavila ovom problematikom upućuje na, manje više, isti zaključak: “...analize su ukazale na unutrašnju podjelu obrazovanja na tri sistema bazirana na etničkom identitetu. Svaki od njih nastoji obezbjediti simbolički sadržaj za održavanje odvojenih singularnih identiteta konstitutivnih naroda, potencirati razlike i obeshrabriti učenje o drugima.”¹⁴

S obzirom da je u osnovi obrazovanja potenciranje singularnih etničkih identiteta, takva isključivost se neminovno preslikava na sve vrste različitosti pa tako i na potenciranje spolne i rodne diskriminacije.

Zakon o ravnopravnosti spolova u BiH je usvojen 2003. godine. Ovaj zakon navodi zabranu diskriminacije na osnovu spola i spolne orijentacije.¹⁵ Usvajanjem amandmana

14| *Obrazovanje u Bosni i Hercegovini: Čemu učimo djecu? Analiza sadržaja udžbenika nacionalne grupe predmeta, Fond otvoreno društvo Bosna i Hercegovina, Sarajevo, 2007., str. 16.*

15| *Zakon o ravnopravnosti spolova u BiH, član 2., <http://www.queer.ba/bs/content/zakon-o-ravnopravnosti-spolova-bih>*

zakona, od kraja 2009. godine, Član 6. ovog zakona dalje navodi da je obaveza nadležnih vlasti, obrazovnih institucija i drugih pravnih osoba da obezbijede “da planovi i programi i metodologije osiguraju uspostavu obrazovnog sistema, koji će garantirati eliminaciju nastavnih programa koji sadrže stereotipnu društvenu ulogu muškarca i žene, a koji za posljedicu imaju diskriminaciju i nejednakost spolova. Sadržaji, koji promoviraju jednakost spolova, sastavni su dio nastavnog programa za sve nivoe obrazovanja.” Nejednakost spolova se u duhu ovog zakona također odnosi na nejednakost na osnovu roda i seksualne orijentacije.

Gender centar (FBiH) izdao je niz preporuka čiji cilj je bio integracija “gender koncepta” u obrazovanje pri pisanju i usvajanju novih školskih udžbenika. Jedna od preporuka, izdatih 2003. godine, bila je da “koncipiranje i pisanje udžbenika ne bi trebalo da bude isključivo u muškom rodu” i da treba “izbjegavati sve vrste stereotipa (muška i ženska zanimanja, u porodici žena kuha, sprema, brine se za djecu itd.)”¹⁶

Jednakost spolova, ali i drugi principi jednakosti i nediskriminacije navedeni su i u *Akcionom planu za djecu Bosne i Hercegovine 2002.-2010.*, Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice BiH. Tako bi obrazovanje, koje je “od posebne važnosti za jačanje položaja djece u Bosni i Hercegovini” trebalo da sadrži i ove karakteristike:

- Obrazovanje za sve. Svoj djeci pružiti jednaku mogućnost školovanja u skladu sa njihovim interesima i sposobnostima, sa posebnim naglaskom na jednakost spolova;
- Modernizacija obrazovnog sistema (nastavnog plana i programa, obuka nastavnika, obrazovni menadžment...);
- Obrazovanje mora osposobiti djecu da koriste znanja i vještine u stvarnom svijetu sutrašnjice. Pored akademskih vještina, djeca moraju biti osposobljena za “emocionalnu inteligenciju” i društvene vještine;
- Nastavnici moraju biti u toku ne samo sa novim dostignućima u okviru njihovog predmeta nego i sa novijim istraživanjima koja se tiču razvoja djeteta i novijim pristupima u obrazovanju;
- Poboljšanje kvaliteta obrazovanja, monitoring statusa manjina u procesu obrazovanja i, u vezi s tim, uspostavljanje informacionog sistema;
- Kroz nastavne planove i programe uvesti više sadržaja kojim će se učenici upoznavati sa ljudskim pravima i demokratijom;¹⁷

16| www.fgenderc.com.ba/txt/rezultati/obrazovanje.doc

17| *Akциони plan za djecu Bosne i Hercegovine 2002.-2010.*, Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH, Sarajevo, BiH, 2002., str. 6, <http://www.mhrr.gov.ba/Vijece/PDF/?id=414>

ŠTA SE UČI I SAZNAJE O SPOLU, RODU, SEKSUALNOJ ORIJENTACIJI I SEKSUALNOSTI U SREDNJIM ŠKOLAMA BIH

Jedan od općih ciljeva obrazovanja je postići standarde “znanja koji se mogu komparirati na međunarodnom, odnosno evropskom nivou, koji osiguravaju uključivanje i nastavak školovanja u evropskom obrazovnom sistemu.”¹⁸

Funkcija formalnog obrazovanja je da ponudi informacije i vještine kako bi se stekao adekvatan nivo znanja. Glavnu ulogu u ovome igraju udžbenici, nastavnički kadar i vaspitno ponašanje/ophođenje osoblja prema studentima/cama.

Kada je o seksualnosti i identitetima riječ, Bosna i Hercegovina je društvo sa snažnim tradicionalnim heteronormativnim i patrijahalnim vrijednostima. Svaki pokušaj da se ove norme prevaziđu, posebno u domenu spolnih i rodni uloga, nije urodio plodom.

Usprkos tome što je BiH posljednja država u regionu da ima registrovanu nevladinu organizaciju koja se bavi LGBTIQ pitanjima¹⁹, BiH spada u red zemalja sa relativno progresivnim zakonima kada je riječ o zaštiti LGBTIQ populacije. Početkom 2003. godine usvojen je Zakon o ravnopravnosti spolova u BiH, kao prvi zakon koji je eksplicitno zabranio diskriminaciju na osnovu spola i spolne orijentacije.²⁰ Pored toga, sva četiri krivična zakona (na nivou BiH, RS, FBiH i Brčko Distrikta) sadrže spolnu/seksualnu orijentaciju kao zabranjeni osnov diskriminacije. Međutim, državne institucije ne promovišu ljudska prava LGBTIQ osoba, niti se većina drugih zakona, poput porodičnog, uskladila sa Zakonom o ravnopravnosti spolova.

Seksualnost nije tema koja je prisutna u javnom prostoru, niti je uključena u sistem formalnog obrazovanja. Teme poput homoseksualnosti, biseksualnosti, transrodnosti, transeksualnosti i interseksualnosti još uvijek su tabu. Njihovo pominjanje se još uvijek smješta u kontekst binarnog koncepta spola i roda, ‘muškog’ i ‘ženskog’, odnosno ‘muškarca’ i ‘žene’. Sve što ‘odskae’ od pomenutog sistema označeno je kao ‘nenormalno’.

Većina školskih udžbenika koja se koristi u BiH bazira se na predratnim verzijama, koje su djelimično modificirane. Kada su pomenute teme u pitanju, pristup nije usklađen sa principima i standardima ljudskih prava, bh. zakonodavstvom, kao ni sa svjetskim profesionalnim standardima Američkog psihijatrijskog društva, Američkog psihološkog društva i Svjetske zdravstvene organizacije (WHO). Tekstovi u udžbenicima nude dezinformacije, stereotipe i predrasude.

Ovakav pristup spolu, rodu, spolnim/rodni ulogama i identitetima, označava LGBTIQ osobe kao ‘bolesne’, ‘devijantne’ i održava njihov marginalizovani položaj i nevidljivost u javnom prostoru. Također, netačne informacije te insistiranje na predrasudama i stereotipima umjesto činjenicama i razvijanju kritičkog razmišljanja, imaju veliki uticaj na

18| Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju u Bosni i Hercegovini, član 3., 2003.

19| Udruženje Q je počelo sa radom u septembru 2002. godine a registrovano je u februaru 2004. godine. IIVQM (International Initiative for Visibility of Queer Muslims) je registrovan 2005. godine i preregistrovan 2006. godine u Logos, ali već duže vremena nije aktivan. Krajem 2009. godine u Banja Luci je registrovana NVO Equilibrium, koja se bavi ljudskim pravima seksualnih manjina.

20| <http://www.queer.ba/bs/content/zakon-o-ravnopravnosti-spolova-bih>

jačanje negativnih stavova spram LGBTIQ osoba, ali i različitosti uopšte, među većinom populacijom.

Polazeći od samog poznavanja termina spol, rod i seksualna orijentacija, iznenađujuće je saznanje da postoje srednjoškolci/ke koji/e ne znaju šta ti termini znače. Od 1315 anketiranih srednjoškolaca/ki u studiji Udruženja Q, 14,4% je navelo da ne razumije termin spol, dok je 28,9% navelo da ne razumije termin rod a 17,5% da ne razumije termin seksualna orijentacija.²¹

Od ponuđenih odgovora, analiza je pokazala da se shvatanja spola i roda među ovom populacijom, u najboljem slučaju, svode na binarnost i tautološke krugove. Spol je termin koji, između ostalog, definišu kao 'muško i žensko', 'seks', 'spolne organe', 'ono što nam je Bog dao'. Rod je termin koji je većina definisala kao porodicu, odnosno kategoriju srodstva. Također, određeni broj izjednačava spol sa rodom.

Iako srednjoškolsko obrazovanje ne uključuje seksualnu edukaciju, seksualnost kao tema je srednjoškolskoj populaciji najviše poznata. Drugim riječima, seksualnost kao termin je najviše zastupljen, u poređenju sa terminima kao što su homoseksualnost, biseksualnost, heteroseksualnost, transrodnost, transeksualnost i interseksualnost. Srednjoškolci/ke su naveli/e da je seksualnost najpozitivnije okarakterisana u školskim udžbenicima (57,6%) dok je homoseksualnost okarakterisana kao najnegativnija (42,4%).²²

Pristup nastavničkog osoblja je također bitna karika u lancu obrazovanja. Iako nastavničko osoblje slijedi primjer udžbenika, primjetna je razlika a po pitanju ličnog stava nastavničkog osoblja. Profesori/ce najpozitivnije predstavljaju temu seksualnosti (51,5%), zatim heteroseksualnost (32%). Najnegativnije predstavljaju homoseksualnost (35,3%), zatim biseksualnost (27,6%).²³

I na kraju, kreirani lični stav je najbolji pokazatelj naučenog. Srednjoškolci/ke imaju najpozitivniji stav prema heteroseksualnim osobama (47,1%) i zatim lezbejkama (20,4%) dok je najmanje pozitivan stav prema transrodnim osobama (5,3%). Najnegativnije stavove imaju prema gej muškarcima (48,9%), zatim lezbejkama (44,6%), pa biseksualnim osobama (41%). Najmanje negativan stav je primjetan prema heteroseksualnim osobama (20,2%).²⁴

Jedan od zaključaka je da manjak informacija o spolu, rodu, seksualnoj orijentaciji i LGBTIQ temama u formalnom obrazovanju vodi ka većem nivou predrasuda i, umjesto rušenju tabua, još jačem cementiranju istih.

Tabu teme nisu zastupljene samo u obrazovanju. One se prožimaju i kroz medije kao i kroz kućni odgoj/atmosferu. U anketi koju je sproveo Helsinški odbor za ljudska prava Republike Srpske, jako mali broj osoba navodi školu kao izvor znanja o LGBTTI i hete-

21| Ova studija je rađena 2005. godine u sklopu projekta Udruženja Q, Queer mreža, podržanog od strane COC/HIVOS. Tokom studije je prikupljeno 1315 upitnika iz 12 srednjih škola unutar tri nacionalna plana i programa sa ciljem da se izmjere znanje, ponašanje i stavovi u odnosu na različite aspekte seksualnosti i identiteta.

22| *Ibid.*

23| *Ibid.*

24| *Ibid.*

rooseksualnim osobama.²⁵ Naime, 15,4% osoba je navelo školu kao mjesto gdje su učili/e o homoseksualnosti, što je najveći procenat budući da je tek 5,4% u školi učilo o interseksualnosti. Međutim, u isto vrijeme, 51,2% je navelo medije kao izvor znanja i način na koji su učili/e o homoseksualnosti, dok je to slučaj sa 36,4% po pitanju biseksualnosti i 30,6% po pitanju heteroseksualnosti.

Interesantna je korelacija između posjedovanja negativnog stava prema LGBT osobama i nivoa znanja o tim temama. Iako većina ispitanika/ca ne prepoznaje termin heteroseksualnost i brka ga sa homoseksualnošću, očigledno je da heteroseksualnost označava "prihvaćenu i normalnu društvenu većinu." U gore spomenutoj anketi Helsinškog odbora, 81% ne zna šta je interseksualnost, 76% je istaknulo da ne zna šta je transrodnost, 65,4% ne zna šta znači transeksualnost, 50,4% ne zna šta predstavlja heteroseksualnost, i 44,4% ne zna šta znači biseksualnost. Najviše ljudi (76,8%) je upoznato sa terminom homoseksualnost.

“Škola ima odgovornost da, u vlastitoj i u sredini u kojoj djeluje, doprinese stvaranju takve kulture koja poštuje ljudska prava i osnovne slobode svih građana, kako je to utemeljeno Ustavom i ostalim međunarodnim dokumentima iz oblasti ljudskih prava koje je potpisala Bosna i Hercegovina”²⁶

Izveštaji kao i istraživanja o nasilju u školama BiH pokazuju porast nasilja u školama. Međutim, ove studije su općeg karaktera budući da ne postoji jedinstvena studija o (vršnjačkom) nasilju u školi a na osnovu individualnih karakteristika kao što su nacionalni/etnički, religijski, spolni/rodni/seksualni identitet. Dalje, ne postoje statistički podaci koji bi pokazali korelaciju između nivoa kvalitete obrazovanja i ponašanja/interakcije između studenata/ica ili između studenata/ica i školskog osoblja. Informacija s kojom se raspolaže je nedovoljna, ali ipak značajna da ukaže na postojanje ozbiljnog problema.

Tokom istraživanja 2005. godine, Udruženje Q je prikupilo podatke od 210 LGBTIQ osoba, u kojem je 17,1% ispitanika/ca navelo škole i obrazovni sektor kao mjesto gdje su lično doživjeli/e diskriminaciju zbog svoje seksualne orijentacije ili spolnog/rodnog identiteta.²⁷ Primjeri nasilja i diskriminacije uključuju maltretiranje, verbalno nasilje, podcjenjivanje, ignorisanje, isključivanje, ismijavanje, šikaniranje, niže ocjene, itd.²⁸ Budući da većina LGBTIQ osoba nije out²⁹ u školi, većina osjeti indirektnu diskriminaciju i sekundarno nasilje. Postojanost homofobije, bifobije, transfobije, seksizma, i rodofobije u sektoru obrazovanja je potvrđena od strane 45,7% ispitanika/ca. Primjeri uključuju: govor mržnje, širenje netačnih informacija, predrasude, stereotipe, društvenu isključenost, stav i podučavanje nastavničkog osoblja, pogrdne i homofobne šale.³⁰

25| Ova CATI anketa je sprovedena na teritoriji BiH. Nasumični uzorak je 500 osoba, od 15 do 98 godina starosti.

26| Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju u Bosni i Hercegovini, član 6., 2003.

27| Nevidljivo Q? Pitanje ljudskih prava i potreba LGBTIQ osoba u Bosni i Hercegovini, Svetlana Đurković, Udruženje Q, Sarajevo, 2007, str. 69.

28| Ibid, str. 70.

29| Coming out je proces istupanja o vlastitom identitetu na privatnom ili javnom nivou u užoj/široj okolini/zajednici.

30| Nevidljivo Q? Pitanje ljudskih prava i potreba LGBTIQ osoba u Bosni i Hercegovini, Svetlana Đurković, Udruženje Q, Sarajevo, 2007, str. 72.

ŠKOLSKI UDŽBENICI: PRIMJERI

Analiza udžbenika obuhvata informacije koje se tiču spola, roda, seksualne orijentacije, spolnog identiteta, rodnog identiteta, rodnog izražavanja i seksualnost, njihov kvalitet, zastupljenost, kontekst i ton. Najveća zastupljenost ovog sadržaja u sva tri plana i programa je u udžbenicima biologije, zatim psihologije te sociologije.³¹

Analiza je uključila 62 udžbenika, od kojih je 18 iz bosanskog plana i programa, 29 iz hrvatskog plana i programa, 12 iz srpskog plana i programa i dodatna 3 koja se koriste na nivou sva tri plana i programa. Najveći broj udžbenika, njih 18, predstavlja udžbenike za predmet biologije, kroz sva četiri razreda srednjoškolskog obrazovanja.

Predmet	Bosanski PP	Hrvatski PP	Srpski PP	Ukupno
Biologija	4	5	9	18
Psihologija	3	2	1	6
Sociologija	3	1	1	5
Zdravstvena njega	2	5		7
Etika		5		5
Filozofija	2	2		4
Pedijatrija	1	2		3
Psihijatrija		1		1
Mikrobiologija		1		1
Kirurgija		1		1
Ekologija		1		1
Estetika	1			1
Anatomija i fiziologija		1		1
Komunikacija na radnom mjestu	1			1
Neuropsihijatrija			1	1
Patologija i patofiziologija		1		1
Tjelesni i zdravstveni odgoj	1			1
Kompas – Priručnik za obrazovanje mladih o ljudskim pravima		1*		1*
Demokratija i ljudska prava		1*		1*
Demokracija i ljudska prava (zbornik radova)		1*		1*
Porodništvo i ginekologija		1		1
Ukupno	18	29	12	59

* Ovi udžbenici su u izdavaštvu Civitasa i Vijeća Evrope i koriste se u sva tri plana i programa.

U ovom djelu će se predstaviti najrelevantniji primjeri iz predmeta biologije, psihologije, sociologije kao i ostalih predmeta po određenim temama/kategorijama.

31 | Lista udžbenika se nalazi u Aneksu I.

BIOLOGIJA

Spol

“Polovi su većinom razdvojeni: samo su neke kolouste i neke ribe hermafroditi.”³²

“Jedan od kromosomskih parova određuje spol zametka. Par XX određuje ženski spol, a par XY određuje muški spol. Sva jajašca imaju kromosom X, a među spermijima polovica ima kromosom Y, a polovica kromosom X. Ako udruživanjem spermija i jajašca nastane kromosomski par XX, začeta je djevojčica, a ako je XY, rodit će se dječak. Zato se kromosom X obično naziva ‘ženskim’ kromosomom, a kromosom Y ‘muškim’.”³³

“Primarno polne razlike se manifestuju u postojanju muškog i ženskog pola u čijim se polnim žlijezdama proizvode muške odnosno ženske gamete.”³⁴

“Opredjeljenje spolne pripadnosti događa se u momentu oplodnje: jajna ćelija oplodena spermatozoidom koji nosi X-hromosom razvije se u žensku jedinku, a u slučaju oplodnje spermatozoidom koji nosi Y-hromosom nastaje muška jedinka. Determinacija spola je potpuno slučajna događaj pri oplodnji. U normalnim okolnostima među spermatozoidima je podjednak broj onih koji sadrže X odnosno Y hromosom. Zato je podjednaka vjerovatnoća nastanka muškog odnosno ženskog spola, kao što je približno jednak i broj muške i ženske novorođenčadi.”³⁵

“Par polnih hromosoma karakterističan za muškarce je XY, dok je isti par kod žena sastavljen od dva X hromosoma.”³⁶

“**Genitalni** ili **polni organi** obuhvataju posebne organe u kojima nastaju polni elementi. Genitalni sistem obuhvata **polne žlijezde** ili **gonade**, u kojima nastaju polni produkti, i izvodne kanale ili **polne odvođe**, putem kojih se ovi produkti izbacuju u spoljašnju sredinu. U polnim žlijezdama, kojih kod kičmenjaka ima samo po jedan par, nastaju muške i **ženske polne ćelije** ili **gameti**. Polne žlijezde ženki označene su kao **jajnici** ili **ovarijumi** i u njima se stvaraju **jajne ćelije**, dok su polne žlijezde mužjaka **sjemenici** ili **testisi** i u njima nastaju muške polne ćelije, **spermatozoidi**.”³⁷

“Rano razvije spoljašnjih organa čovjeka je isto kod oba spola. Oko otvora urogenitalne šupljine obrazuju se dva polna izraštaja i jedna polna kvržica. Kod mužjaka od polne

32] *Biologija za 1. razred gimnazije*, Avdo Sofradžić, Dubravka Šoljan i Rifat Hadžiselimović, Svjetlost, Sarajevo, 2006., str. 124.

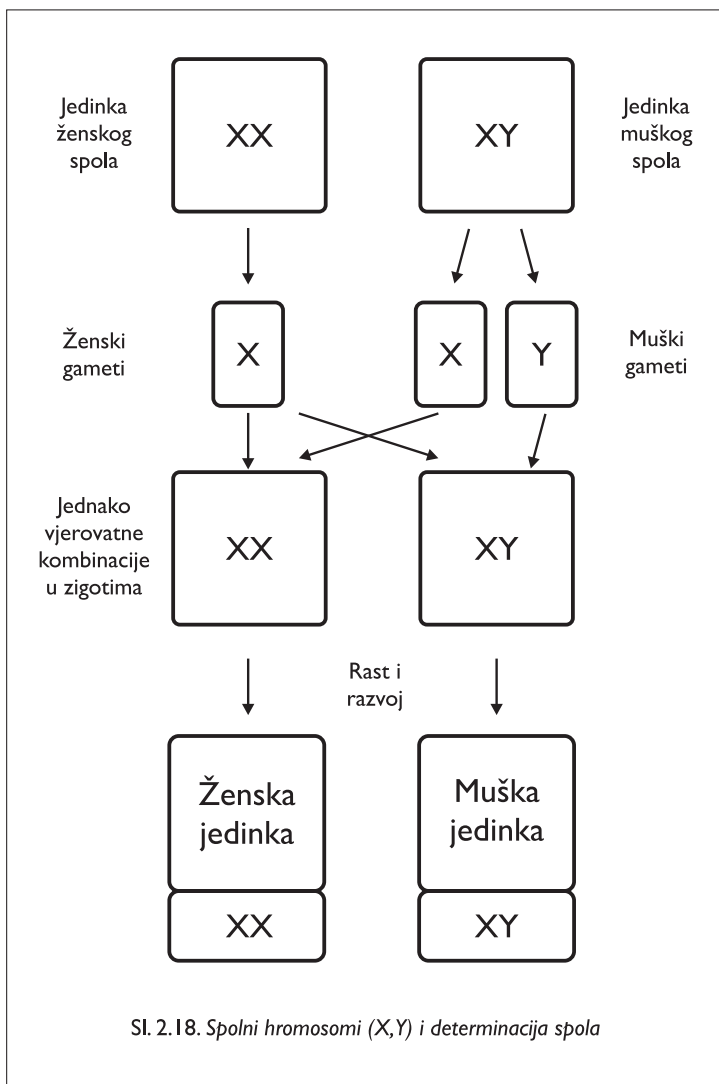
33] *Čovjek, zdravlje, okoliš – udžbenik biologije za srednje strukovne*, Milivoje Boranić, Jasna Matekalo Draganović, Školska knjiga, Zagreb, 2007., str. 73.

34] *Biologija za 1. razred srednjih stručnih škola*, Milenko Radević i Branislav Nedović, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Istočno Sarajevo, 2006., str. 78.

35] *Biologija*, A. Sofradžija, Lj. Berberović i R. Hadžiselimović, Svjetlost, Sarajevo, 2005., str. 65.

36] *Ibid*, str. 76.

37] *Biologija za 2. razred srednje škole*, Miloje Krunic i Ivo Savić, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Srpsko Sarajevo, 2002., str. 165-166. Još dvije knjige *Biologije za 2. razred* imaju identičan tekst. Obje knjige imaju neke od istih auralica.

Biologija, A. Sofradžija, Lj. Berberović i R. Hadžiselimović, Svjetlost, Sarajevo, 2005., str. 65.

kvrčice se obrazuje penis, i kod ženke klitoris.”³⁸

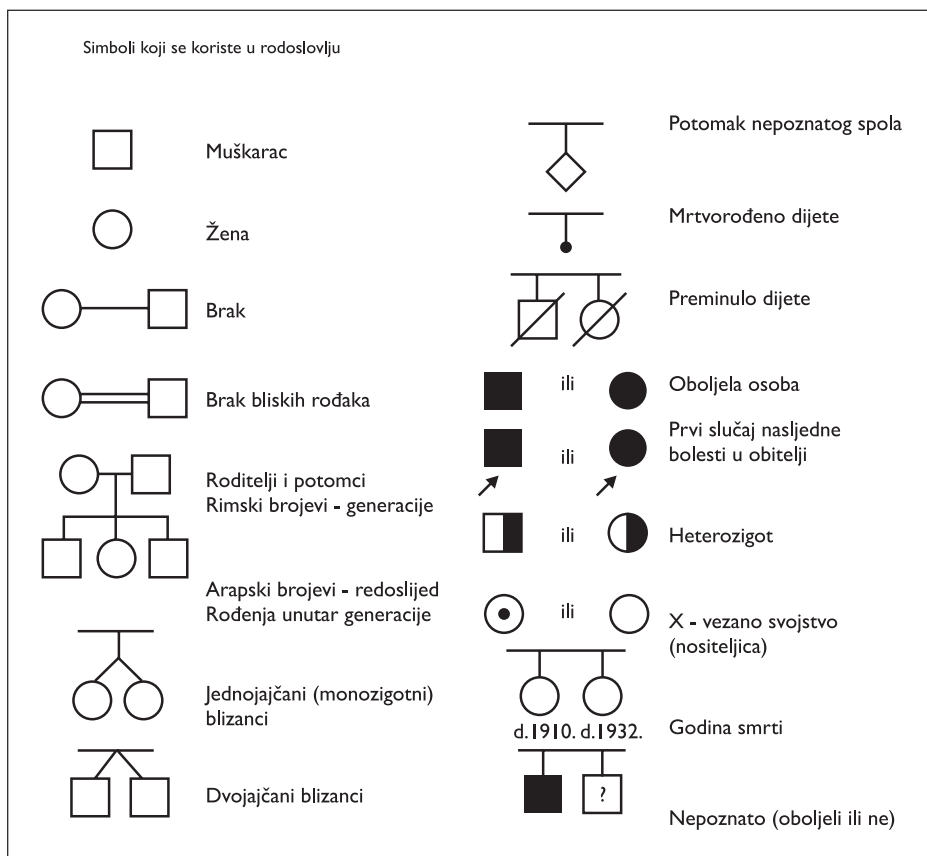
“U žena i muškaraca stvaraju se jednaki spolni hormoni, samo u različitim količinama. U muškaraca prevladavaju muški, a u žena, naravno, ženski. Spolni hormoni *nemaju životnu važnost za jedinku*, ali su važni za održavanje vrste.”³⁹

38| *Biologija za 3. i 4. razred gimnazije*, Dragoslav Marinković, Božidar Đurčić, Vojislav Petrović, Mira Pašić i Branka Stevanović, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Srpsko Sarajevo, 2002., str. 149.

39| *Životni procesi – udžbenik biologije za treći razred gimnazije*, Ivan Regula, Milivoje Slijepčević, Školska knjiga, Zagreb, 2004., str. 149.

“On [čovjek] kao i mnoga druga živa bića nastavak svoje vrste osigurava polnim razmnožavanjem. Za obavljanje te funkcije razvili su se posebni polni organi, koji su različiti kod muškog i ženskog pola.”⁴⁰

“U ne tako davnoj prošlosti glavni ‘krivac’ za rađanje ženske djece bila je žena. Znaš li zašto to nije tačno? ... Razlike između jedinki muškog i ženskog spola genetički su određene. ... Spolni kromosomi jesu kromosomi s genima koji određuju spol.”⁴¹

Genetika, evolucija – udžbenik biologije za četvrti razred gimnazije, Mirjana Pavlica i Josip Balabanić, Školska knjiga, Zagreb, 2004., str. 59.

40| Ibid.

41| *Genetika, evolucija – udžbenik biologije za četvrti razred gimnazije, Mirjana Pavlica i Josip Balabanić, Školska knjiga, Zagreb, 2004., str. 38.*

Nasljedne bolesti

“Može se desiti da jedan od polnih hromozoma bude u ljudskim ćelijama prekobrojan (XXY - Klinefelterov sindrom), ili da nedostaje (XO - Tarnerov sindrom). Osobe sa XXY hromozomima su muškog pola i kod njih uglavnom dolazi do poremećaja hormonalne prirode. Poremećaji su nešto veći kod gubitka X-hromozoma i imaju za posljedicu sterilnost i manju ili veću mentalnu zaostalost.”⁴²

“Tako je samo 25% muškaraca koji imaju višak jednog X-hromozoma (Klinefelterov sindrom) mentalno zaostali. Nedostatak jednog X-hromozoma žena (Tarnerov sindrom) prouzrokuje umjereno sniženje intelektualnih sposobnosti, ali su takve osobe rijetko kada i mentalno zaostale.”⁴³

“Poznate nasljedne bolesti su: Daunov sindrom je bolest koja je izazvana prisustvom jednog prekobrojnog hromozoma; prekobrojan je jedan autozomni hromozom (umjesto normalnih XY, oboljeli imaju XXY, XXXY, XXXXY). Tarnerov i Klinefelterov sindrom su rezultat poremećaja u broju polnih hromozoma.”⁴⁴

“Aneuploidija se javlja i kod polnih hromozoma ljudi. Najčešće su: tripozomija X-hromozoma kod žena (2n jednako 47), monozomija X-hromozoma (tzv. Tarnerov sindrom, 2n jednako 45) i diozomija X-hromozoma kod muškaraca (Klinefelterov sindrom, 2n jednako 47). Ove pojave nisu češće kod djece starijih roditelja i njihove posljedice su znatno blaže nego kod heteroploidije koja zahvata autozomne hromozome.”⁴⁵

“Poremećaji u polnim hromozomima, doduše, ne moraju imati ovakav efekat (umna zaostalost). Tako, samo 25% muškaraca koji imaju višak X-hromozoma (Klinefelterov sindrom) su mentalno zaostali, dok su oni s viškom dva X-hromozoma (XXXY) svi mentalno zaostali. Nedostatak jednog X-hromozoma kod žena (Tarnerov sindrom) vodi umjerenom sniženju intelektualnih sposobnosti, ali takve osobe su rijetko kada i mentalno zaostale.”⁴⁶

Aneuploidija u čovjeka “najčešće zahvaća spolne kromosome, X i Y, a uzrokuje različite abnormalnosti fenotipa i teškoće u razvoju koje nisu smrtonosne. Primjerice Turnerov sindrom (Tarnerov sindrom) (45, XO): riječ je o ženskim osobama s jednim kromosomom X, koje su spolno nezrele i sterilne.”⁴⁷

42| *Biologija za 1. i 2. razred srednje škole*, Dragoslav Marinković, Katica Paunović i Veljko Terzija, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Srpsko Sarajevo, 2002., str. 130. i također u *Biologija za 3. i 4. razred gimnazije*, Dragoslav Marinković, Božidar Đurčić, Vojislav Petrović, Mira Pašić i Branka Stevanović, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Srpsko Sarajevo, 2002., str. 204.

43| *Ibid.*, str. 135.

44| *Biologija za 1. razred srednjih stručnih škola*, Milenko Radević i Branislav Nedović, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Istočno Sarajevo, 2006., str. 54.

45| *Biologija za 3. i 4. razred gimnazije*, Dragoslav Marinković, Božidar Đurčić, Vojislav Petrović, Mira Pašić i Branka Stevanović, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Srpsko Sarajevo, 2002., str. 180.

46| *Ibid.* str. 209.

47| *Genetika, evolucija – udžbenik biologije za četvrti razred gimnazije*, Mirjana Pavlica i Josip Balabanić, Školska knjiga, Zagreb, 2004., str. 46.

Kastracija i hormoni

“Priroda djelovanja spolnih hormona dokazana je i u mnoštvu eksperimentalnih situacija. Među njima naročito su brojne one koje pokazuju da ostranjivanje spolnih žlijezda (kastracija) prije početka spolnog sazrijevanja značajno utiče na izražajnost osobnih sekundarnih spolnih oznaka, praćenu pojavom određenih obilježja koja su karakteristična za suprotni spol. Ako se u organizam kastriranih jedinki unesu hormoni suprotnog spola, u svom daljem razvoju on će poprimiti i neka njegova sekundarna spolna obilježja.”⁴⁸

Seksualna orijentacija

“Spolno ili seksualno ponašanje karakteristika je onih životinja kod kojih postoje jasne spolne razlike, tj. diferenciran *muški* i *ženski* spol (rod). Kod ljudi i viših životinja spola diferenciranost se podrazumijeva, pa je zato predmet proučavanja spolnog ponašanja tokozvani *bipolarni seksualitet*. Osnovna pitanja na koja treba odgovoriti radi razumijevanja spolnog ponašanja su biološko značenje seksualiteta (seksualnosti, sinhroniziranost susreta dvije jedinke različitog spola, regulacija razmnožavanja kroz poticaje dražima iz spoljne sredine (preko hormona), identifikacija spolnih partnera, veze između spolnih partnera i dr.

Kada je čovjek u pitanju, svemu tome treba pridodati specifičnosti spolnog razvika, društvene elemente definirane i kroz bračnu zajednicu. Odgovori na navedena pitanja očigledno traže multidiscipliniran pristup proučavanja seksualnog ponašanja.”⁴⁹

“Mnogi oblici urođenog ponašanja mogu se naučiti pod uticajem pobuđujuće situacije, u kojoj djeluje neka draž samo u određenoj fazi života (senzibilna faza). Kasnije se ono što je naučeno može veoma malo ili nikako ne može promijeniti (npr. ponovnim učenjem). Ova forma učenja, srodna sa uvjetovanim prohtjevnim ponašanjem, naziva se *utiskivanje* (kao svojevrsan oblik “uštampavanja”). Naprimjer, dva muška pačića koji su odrasli uz patka, a bez majke, kasnije se ponašaju kao par.”⁵⁰

“Skлонost osobama istog spola naziva se homoseksualnost (od grč. *Homoios* – jednak, isti, sličan), za razliku od heteroseksualnosti, tj. sklonosti prema osobama suprotnog spola (od grč. *Heteros* – drug).”⁵¹

Po pitanju HIV-a i AIDS-a: “su ponajviše ugrožene osobe homoseksualne i biseksualne orijentacije, promiskuitetni heteroseksualci i ovisnici o intravenskim drogama.”⁵²

48| *Biologija*, Safer Međedović, Rifat Hadžiselimović, Esad Maslić, Svjetlost, Sarajevo, 2007., str. 106.

49| *Biologija za 1. razred gimnazije*, Avdo Sofradžić, Dubravka Šoljan i Rifat Hadžiselimović, Svjetlost, Sarajevo, 2006., str. 170.

50| *Ibid*, str. 180.

51| *Čovjek, zdravlje, okoliš – udžbenik biologije za srednje strukovne škole*, Milivoj Slijepčević, Milivoj Boranić, Jasna Matekalo Draganović, Školska knjiga, Zagreb, 2007., str. 82.

52| *Ibid*, str. 78.

Da bi čovjek ostvario svoje osobne i društvene potrebe, važno je njegovo tjelesno i duševno zdravlje. Neumjerenost u jelu i piću, pušenje, uživanje alkohola i različitih droga, često mijenjanje spolnog partnera i izlaganje pretjeranim tjelesnim i psihičkim naporima mogu ugroziti zdravlje pojedinca te time onemogućiti njegovu radnu i životnu sposobnost.

Za očuvanje zdravlja potrebna je pravilna i zdrava prehrana, dovoljno sna i odmora, tjelesna aktivnost i pravilan raspored dnevnih poslova.

Samo uravnoteženim postupcima i skladom između sposobnosti i mogućnosti čovjek postize životni uspjeh i društvenu afirmaciju.

Tijekom puberteta doživljavaju se prve ljubavi

Čovjek, zdravlje, okoliš – udžbenik biologije za srednje strukovne škole, Milivoj Slijepčević, Milivoj Boranić, Jasna Matekalo Draganović, Školska knjiga, Zagreb, 2007., str. 10.

“Devijantne osobine ponašanja

...treba reći da postoje takve osobine koje u nešto manjoj mjeri odstupaju od normalnog ponašanja i označavaju se kao devijantne osobine ponašanja. Takve osobine su, na primjer, sklonost ka kriminalu ili samoubistvu, korišćenje alkohola ili droga, homoseksualnost, kao i mnoga druga ponašanja koja odstupaju od uobičajenog standarda ponašanja. ... Ovakve osobine nalaze se pod poligenском kontrolom, što znači da je i uticaj činilaca sredine na njih veoma značajan ...”⁵³

53| *Biologija za 1. i 2. razred srednje škole, Dragoslav Marinković, Katica Paunović i Veljko Terzija, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Srpsko Sarajevo, 2002., str. 135.*

“Taj odnos [spolni odnos između muškarca i žene] ima kod ljudi, osim biološkog aspekta, niz drugih važnih preduvjeta i funkcija, od koji su najvažniji uzajamno dopunjavanje dva ljudska bića, iskazano kao duboki osjećaj međusobnog pripadanja i ljubavi. Spajanje muškaraca i žene spolnim organima nakon prethodne fizičke i psihičke pripreme naziva se *koitus* ili *snošaj* (spolno općenje).”⁵⁴

“Nastranosti u spolnom životu čovjeka – Pored normalnih, društveno opće prihvaćenih normi ponašanja, postoje i drugi oblici polnog općenja, od kojih se neki označavaju kao nastranosti u spolnom životu. Ovdje će se navesti neki primjeri takvog ponašanja, bez namjere diskvalifikacije takvih osoba, koje su često zbog takvih sklonosti na društvenoj margini.

Homoseksualnost

“Polni nagon kod čovjeka se, po pravilu, usmjerava na osobe suprotnog pola. Ovakvo heteroseksualno ponašanje ima svoj biološki smisao u razmnožavanju i održanju vrste. Međutim, postoje ljudi koji polne partnere nalaze u okviru istog pola. Takve osobe se nazivaju homoseksualnim. Oni prema drugom polu pokazuju vrlo mali ili nikakav interes. Kao što muškarac i žena žive zajedno, tako i homoseksualne osobe mogu svoje prohtjeve zadovoljiti sa svojim partnerom. Tu se radi o intimnom prijateljstvu između muškaraca i žena. Veze u ovakvim partnerskim odnosima sadrži i duhovne i polne odnose. Homoseksualnost nije osnova za društvenu diskriminaciju. Uzroci homoseksualnosti do danas nisu poznati. Pretpostavljeni, dakle, moguću uzroci, su nasljeđivanje, uticaj hormona za vrijeme embrionalnog razvoja, te procesi učenja putem otiskivanja. U ranom pubertetu madi često pored heteroseksualnog ponašanja, pokazuju neke oblike homoseksualnosti. Ovaj tzv. mladalački homoseksualitet je samo prolazna faza polnog razvoja.”⁵⁵

“Osim fizičkih promjena, u pubertetu se usporedno zbivaju i jake psihičke promjene. One neposljedno u osoba oba spola završavaju prirodnim spolnim nagonom u skladu s reproduktivnom ulogom u očuvanju vrste. Zato tjelesno i duhovno sazreli mladići i djevojke postaju sposobni za normalni međusobni (heteroseksualni) odnos.”⁵⁶

“Mnoge su osobe sklone seksualnim odnosima s osobama istog spola (homoseksualci – muškarci, i lezbijke – žene). Smatra se da su zato najodgovorniji roditelji koji svojim nepravilnostima u obiteljskim odnosima ometaju pravilan razvoj spolnosti u svoje djece. Danas se pokazalo da su homoseksualni odnosi glavni krivac za pojačano širenje zaraznih spolnih bolesti (npr. AIDS-a).”⁵⁷

“Bolest [AIDS] se najviše rasprostranila u promiskuitetnim skupinama ljudi, gdje se često mijenjaju spolni partneri. Takvi su homoseksualci zbog spolnih kontakata s brojnim partnerima, ovisnici o drogama zbog međusobne upotrebe zaraženog pribora za ubrizgavanje droge te prostitutke.”⁵⁸

54| *Biologija*, Safer Međedović, Rifat Hadžiselimović, Esad Maslić, Svjetlost, Sarajevo, 2007., str. 209.

55| *Ibid*, str. 221.

56| *Životni procesi – udžbenik biologije za treći razred gimnazije*, Ivan Regula, Milivoje Slijepčević, Školska knjiga, Zagreb, 2004., str. 158.

57| *Ibid*, str. 159.

58| *Ibid*, str. 163-164.

“...a treba reći da postoje i takve osobine koje u nešto manjoj mjeri odstupaju od normalnog ponašanja i označavaju se kao devijantne osobine ponašanja. U takve osobine spada, na primjer, sklonost ka kriminalu ili prema samoubistvu, korišćenje alkohola ili droga, homoseksualnost, ili mnoga druga ponašanja koja odstupaju od uobičajnog. Koincidencija za ovakva ponašanja viša je od monozigotnih nego kod dizigotnih blizanaca, mada ne toliko visoka kao kod aberantnih ponašanja. Ovakve osobine nalaze se pod poligenskom kontrolom, što znači da je i uticaj činilaca sredine na njih veoma značajan, posebno u odnosu na alkoholizam.”⁵⁹

Seksualnost i “funkcija” spola

“Planiranje obitelji – Osnovna je zadaća spolnih organa stvaranje potomstva, tj. reprodukcija... Iz opisa spolnih funkcija i hormonske regulacije spolnog ciklusa jasno je da treba proći neko vrijeme da bi mladić ili djevojka spolno sazreli. Potkraj puberteta reproduktivni je sustav spreman za oplodnju, trudnoću, porođaj, ali tjelesni, duševni i društveni razvoj mladića i djevojke još nisu dovršeni. Za sklonost i tjelesnu privlačnost između osoba suprotnog spola bitan je i emocionalni razvoj, a ne samo spolni nagon.

Kako bi se seksualnost doživljavala u pozitivnom i društveno prihvatljivom svjetlu, potrebno je poznavati načela zdravoga spolnog života i reprodukcije te proći razdoblje psihičkog sazrijevanja, koje se sastoji upravo u tome da stječemo sve bolju moć prosudbe i veću odgovornost za vlastite postupke.”⁶⁰

Masturbacija je “dodirivanje vlastitog spolovila, spojeno s užitkom i erotskim maštanjem, naziva se masturbacija ili onanija. Samozadovoljavanje je normalna pojava tijekom spolnog sazrijevanja ili u nedostatku partnera i u tom kontekstu nije štetno. Spoznavajući ugodu vezanu za spolne funkcije, mladež se priprema za normalne spolne kontakte sa suprotnim spolom, koji će se ostvariti u doba spolne zrelosti. Kažnjavanje, zastrašivanje i izrugivanje zbog masturbacije nisu opravdani.”⁶¹

Planiranje porodice – “Sterilitet jednog bračnog druga znači da bračni par ne može da ima djecu. Bračna sterilnost pogađa danas oko 15% bračnih parova. U ovakvim slučajevima neophodno je sprovesti ispitavanja kod oba partnera.”⁶²

Pubertet – “Pored naklonosti prema suprotnom polu javlja se želja za isticanjem, sanjaranjem, pisanjem stihova... Polna zrelost ne donosi istodobno i osjećaj pune odgovornosti prema partneru drugog spola i prema potomstvu.... Privlačnosti osoba suprotnog spola jeste osjećanje ljubavi, koje u svojoj potpuno razvijenoj formi podrazumijeva emocionalno prihvatanje seksualnog partnera kao cjelovite ličnosti. Iako na temelju ljubavi nesumnjivo stoji polni nagon, kao zajednički imenitelj za kompleks bioloških stimulan-

59| *Biologija za 3. i 4. razred gimnazije*, Dragoslav Marinković, Božidar Đurčić, Vojislav Petrović, Mira Pašić i Branka Stevanović, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Srpsko Sarajevo, 2002., str. 209.

60| *Čovjek, zdravlje, okoliš – udžbenik biologije za srednje strukovne škole*, Milivoj Slijepčević, Milivoj Boranić, Jasna Matekalo Draganović, Školska knjiga, Zagreb, 2007., str. 79.

61| *Ibid*, str. 81.

62| *Biologija za 1. i 2. razred srednje škole*, Dragoslav Marinković, Katica Paunović i Veljko Terzija, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Srpsko Sarajevo, 2002., str. 132.

sa polnog ponašanja, ljubav je izraz čovječnosti koja prevazilazi životinjsko i biološko. ...Tada se takozvane seksualne potrebe pretvaraju u više i ljepše osjećanje želje za bliskom saradnjom i razumijevanjem, za trajno humanim odnosima sa ličnošću suprotnog spola, odnosno koji afirmišu oba partnera i doprinosi podjednako zadovoljstvu i sreći svakog od njih.”⁶³

“Humanizacija odnosa među polovima znači, sprečavanje da se objektivna biološka različitost muških i ženskih jedinki u bilo kom vidu pretvori u neku formu društvene nejednakosti.”⁶⁴

“Zreo čovjek je sposoban i spreman da prihvati brak, odgovorno roditeljstvo, radne i društvene obaveze.”⁶⁵

“Humani odnosi među spolovima ogleda se na prvom mjestu u međusobnom razumijevanju i uvažavanju muškarca i žene. Jednaka prava i dužnosti se osobito naglašavaju u odnosima prema braku i porodici. Izbor supružnika zasniva se na obostranoj polnoj ljubavi, a u braku posebno jača svijest o potrebi uzajamne pažnje, solidarnosti i zajedničkim odgovornostima. Supružnici otkrivaju koliko su jedno drugom potrebni, ne samo radi spolne ljubavi, nego i radi ispunjavanja brojnih obaveza prema vlastitoj obitelji i društvu. Naglašeno je međusobno poštovanje, zajedničko rješavanje problema, odgovoran odnos prema svemu što se dešava u porodici, posebno prema djeci. Porodica sa takvim međusobnim odnosima je prirodan i zato najbolji okvir za odgovorno roditeljstvo. Odnos prema djeci zasnovan je na njihovoj odgovornosti prema pravima djece u pogledu staranja o životu i zdravlju, uzdržavanju, odgoju i obrazovanju i razvoju svestrane ličnosti djeteta. Prirodna težnja nastavka života ostvaruje se kroz generacije potomaka.”⁶⁶

“Od side najčešće obolijevaju osobe iz tzv. rizičnih skupina. Ranije se spominjao tzv. “klub 4 h” (homoseksualci, heroinomani, hemolitičari, i Haićani). Pokazalo se da to nije korektan naziv.”⁶⁷

“Briga o potomstvu je obaveza, biološka i moralna, svih mladih muškaraca i žena. Nema ljepše i plemenitije uloge od roditeljske. Država je sa svoje strane dužna da se stara i da materijalno podstiče porodice sa djecom. Bez brojnog i zdravog podmlatka nema budućnosti. U mnogim krajevima Republike Srpske obnavljanje stanovništva je na zabrinjavajuće niskom nivou. Ta pojava već ugrožava i opstanak našeg naroda. Nivo svijesti o veličini i ozbiljnosti problema nataliteta kod nas nije zadovoljavajući. Zato je dužnost škole da utiče na stvaranje svijesti o odgovornosti svakog pojedinca za budućnost nacije. U tom pogledu, budućnost je u našim rukama, dakle, isključivo zavisi od nas.”⁶⁸

“Briga o potomstvu je obaveza, biološka i moralna, svih mladih muškaraca i žena. Nema ljepše i plemenitije uloge od roditeljske. Država je sa svoje strane dužna da se stara i

63| *Biologija za 1. razred srednjih stručnih škola*, Milenko Radević i Branislav Nedović, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Istočno Sarajevo, 2006., str. 81.

64| *Ibid*, str. 82.

65| *Biologija*, Safer Međedović, Rifat Hadžiselimović, Esad Maslić, Svjetlost, Sarajevo, 2007., str. 215.

66| *Ibid*, str. 216.

67| *Ibid*, str. 220.

68| *Biologija za 3. i 4. razred gimnazije*, Dragoslav Marinković, Božidar Đurčić, Vojislav Petrović, Mira Pašić i Branka Stevanović, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Srpsko Sarajevo, 2002., str. 97.

materijalno podstiče porodice sa djecom. Bez brojnog i zdravog podmlatka nema ni budućnosti naroda. ... Ta pojava već ugrožava i sam opstanak našeg naroda. Zato je i dužnost škole da utiče na formiranje svijesti o odgovornosti svakog pojedinca za budućnost nacije.”⁶⁹

PSIHOLOGIJA

Spol

“U psihološkom pogledu, ti hormoni [koje luče gonade] su jedan od faktora koji utiče na formiranje muških i ženskih crta ličnosti, što je u pubertetu i adolescenciji, kada se javljaju ovi hormoni, od velikog značaja za mlade, što je i za očekivati.”⁷⁰

“Pomanjkanje kortina uzrokuje besanicu, slabljenje seksualnog nagona, opći zamor, itd. Pretjerano lučenje dovodi do preranog seksualnog razvitka kod dječaka, a do muškobanjastih promjena kod djevojčica i odraslih žena.”⁷¹

“Spolni hormoni utječu na razvoj mozga tijekom embrionalnog razvoja. Oni dovode do nekih razlika u organizaciji mozga u muškaraca i žena. Pretpostavlja se da su neke od razlika u ponašanju žena i muškaraca, npr. spolna orijentacija ili razlike u iskazivanju agresivnog ponašanja, uz niz drugih čimbenika, uvjetovane i tim razlikama u građi u funkciji njihovog mozga.”⁷²

“Drugu grupu hormona kore, čine androgeni hormoni i oni su uzročnici preranog polnog sazrijevanja ili atrofije polnih organa. Osim toga oni su uzročnici pojave maskularizacije kod žena ili feminiziranja kod muškaraca.”⁷³

“Polnost osobe određena je nizom isprepletenih činilaca: hromozomskih, gonadskih, hormonalnih, neuroloških, osjećajnih i društvenih. Određenje spola dešava se u trenutku začeća i zavisi od hromozoma y. Kod čovjeka postoje 22 para autosomnih i jedan par polnih hromosoma. Od ženske jajne ćelije dolazi jedan x hromozom, a od spermatozoida x ili y. Spajanjem x i y homosoma nastaje muški spol, a ako se spoje x i x hromosomi nastaje ženski spol.”⁷⁴

69| *Biologija za 3. razred gimnazije, Vojislav Petrović, Mira Pašić, Ljubinka Đulafić i Gordana Cvijić, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Istočno Sarajevo, 2006., str. 192.*

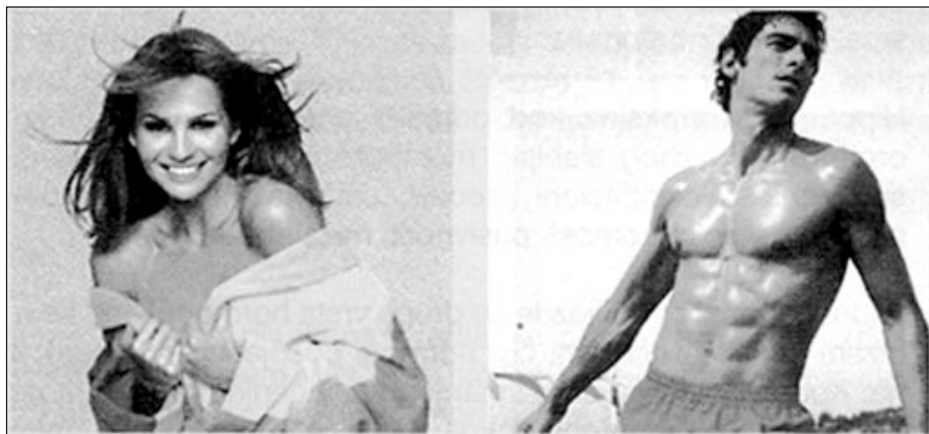
70| *Opća psihologija, Elharun Selimović, Bosanska riječ, Tuzla, 2004., str. 42.*

71| *Ibid, str. 41.*

72| *Psihologija – udžbenik za gimnazije, Branimir Šverko, Predrag Zarevski, Silvija Szabo, Slavko Kljaić, Maja Kolega, Tanja Turudić-Čuljak, Školska knjiga, Zagreb, 2007., str. 36.*

73| *Psihologija – udžbenik za treći razred gimnazije, Jasminka Zečo, Denfas, Tuzla, 2005., str. 65.*

74| *Ibid, str. 261.*

“Polni hormoni djeluju na formiranje primarnih i sekundarnih spolnih obilježja i uzrokuju razlike u izgledu i ponašanju spolova.”⁷⁵

Da li su samo hormoni razlozi seksualnog ponašanja muškaraca i žena?

Biološke razlike među polovima uslovljavaju razlike u ponašanju. Ako je u toku prenatalnog razvoja ženski plod, usljed endokrinih promjena bio izložen jakom djelovanju, tj. izložen povećanoj količini androgenih hormona (koji se izlučuju iz kore nadbubrežnih žlijezda) tada djevojčica poprima muški izgled i manifestuje agresivno ponašanje. Kasnije, kada postanu djevojke, zbog njihovog muškobanjastog izgleda i ponašanja, prema njima ljudi se najčešće odnose kao prema dječacima. Tako s jedne strane hormoni utječu direktno: na fizički izgled, (a fizički izgled ima društvene posljedice) i indirektno: stvarajući iskustva koja čovjeka oblikuju. Međutim, ono što priroda nagovještava, okolina oblikuje. Drugim riječima, snažno djelovanje na razvoj spolnih specifičnosti imaju i socijalni utjecaji. Društvo opredjeljuje svakog od nas prema spolu, prema socijalnoj kategoriji muškarca ili žene iz čega proizilazi i snažan spolni identitet, shvatanje sebe kao muškarca ili žene. Kako se razlike povećavaju postajemo tipični predstavnici spola, u potpunosti prihvatamo tu ulogu. Pomoću opažanja i imitiranja, nagrada i kazni, djeca uče da pronalaze sebe u određenom spolu i ponašaju se u skladu s njim (sl.145). Kroz jezik, oblačenje, igračke, pjesme, društvo oblikuje pojam spola. Djeca sebe upoređuju sa njihovim poimanjem spola i prilagođavaju mu svoje ponašanje. Dakle, svi mi dok prolazimo djetinjstvo, pubertet i kasnije faze života, koncept spola dopunjavamo. Spol postaje shema po kojoj se govori, radi i živi.

(sl.145) Za NJU su lutke, a za NJEGA autići

Psihologija – udžbenik za treći razred gimnazije, Jasminka Zečo, Denfas, Tuzla, 2005., str. 262.

Spolne uloge

“Razvoj spolnih uloga i razlike među spolovima

Postupanje sa djetetom od rođenja je određeno njegovim spolom. Novorođenče je odmah izloženo tradicionalnom razlikovanju što ga određuje kultura, a roditelji i drugi postupaju sa dječacima i djevojčicama na stereotipne, dakle nepromjenjive i uvijek iste načine. Roditelji u predškolskom periodu daju djeci igračke i potiču ih na one postupke koje odgovaraju djetetovom spolu. Isto tako televizijske emisije, kako i karikature u novinama također prikazuju ljude na spolno stereotipan način. Svijest o spolnim ulogama uključuje znanja o vlastitom spolu. Djeca obično oko druge godine razumiju temeljne pojmove muško i žensko.”⁷⁶

“Odrastanjem djeca sve više uviđaju da spolne uloge određuju društvo i zahvaljujući tome djeca pokazuju sklonost aktivnostima koja se prikladna za vlastiti spol, a izbjegavajući one koje odgovaraju suprotnom spolu.”⁷⁷

“Kvalitetan i dobar brak bi trebao imati karakteristike ravnopravnog partnerskog braka kao poštenog odnosa između dva čovjeka suprotnog spola, koji počivaju na jednakoj slobodi, jednakom pravu na vlastitu ličnost, zatim kao zajednički napor u kojemu mogu biti ispunjene potrebe svakog partnera.”⁷⁸

“Mada za sasvim malo dijete otac igra relativno sporednu ulogu, ta uloga nije zanemarljiva. Njegova uloga nije samo ekonomsko obezbjeđivanje, već je to i pružanje ljubavi i drugarstva, što pomaže majci da održi harmoničnu atmosferu zadovoljstva u kojoj dijete može nesmetano napredovati. Kako dijete raste, sve više raste i očeva uloga posebno u procesu učenja i oponašanja društvenih uloga, budući da je on eksponiraniji u društvenoj interakciji. On uveliko predstavlja otjelotvorenje morala.”⁷⁹

“Kada je riječ o ulogama muškarca i žene, možemo reći da je naša kultura cjelokupnim sistemom definisala i spolne norme, tj. očekivanja prema kojima se muškarci i žene trebaju ponašati. Tradicionalno, muškarci voze automobile, iniciraju sastanke, a žene kuhaju, brinu o djeci, ostaju kući sa bolesnom djecom. Uloge spolova ipak, variraju u zavisnosti od kulture.”⁸⁰

“Socijalno učenje kod djece razvija se imitacijom. Dijete također imitacijom uzora iz okoline uči sadržaje svoje spolne uloge... Na predškolskom uzrastu djeca se igraju u istoj grupi bez obzira na spol (djeca iz komšiluka, ulice, itd.), dok se u školskoj dobi, djevojčice najradije igraju sa djevojčicama, a dječaci sa dječacima.”⁸¹

76| *Opća psihologija, Elharun Selimović, Bosanska riječ, Tuzla, 2004., str. 145.*

77| *Ibid.*

78| *Ibid, str. 149.*

79| *Psihologija – udžbenik za treći razred gimnazije, Jasminka Zečo, Denfas, Tuzla, 2005., str. 258.*

80| *Ibid, str. 263.*

81| *Opća psihologija, Elharun Selimović, Bosanska riječ, Tuzla, 2004., str. 140.*

1. KOGNITIVNE RAZLIKE

Jezične i verbalne sposobnosti: Djevojčice su uspješnije od dječaka u sticanju jezika i općenito u verbalnim sposobnostima, premda te razlike nestaju tokom adolescencije.

Numeričke sposobnosti: Premda u srednjem djetinjstvu djevojčice počinju ranije brojati i bolje računaju, tokom adolescencije dječaci postaju bolji u matematici, posebno u matematičkom rasuđivanju. Predpostavlja se da su za to odgovorni i biološki i socijalizacijski faktori.

Sposobnosti prostornog predočavanja: Dječaci su uspješniji od djevojčica u zadacima prostornog predočavanja i ta se razlika u funkciji dobi povećava.

Složeni kognitivni procesi: Uočene su razlike među spolovima i u složenim kognitivnim procesima poput pamćenja, ali je moguće da oni naprosto odražavaju razlike u verbalnim i numeričkim sposobnostima.

2. DRUŠTVENE RAZLIKE I RAZLIKE U OSOBNAMA LIČNOSTI

Aktivnosti i istraživanje: U području društvenih i ličnih razlika dječaci su tjelesno aktivniji, treba im više prostora i više se igraju grubljih igara od djevojčica. Majke se ophode sa sinovima tako da potiču njihovu samostalnost i nezavisnost, dok se kod djevojčica više potiče bliskost sa drugim ljudima.

Društveni uticaj: Društveni uticaj dječaka često se sastoji od prijetnji i upotrebe fizičke sile, dok djevojčice češće odabiru nagovaranje i rasuđivanje.

Prosocialno ponašanje: Djevojčice se općenito opisuju više poštovanijima i spremnijim na pomaganje i saradnju, premda je utvrđeno malo razlika između dječaka i djevojčica u njihovom stvarnom ponašanju.

Agresija: Tokom djetinjstva dječaci su skloniji fizičkoj agresiji od djevojčica, dok su djevojčice sklonije verbalnoj agresiji.

U poslovnom svijetu žene uglavnom traže saradnju, međutim što više profesionalano napreduju sve više usvajaju stavove i ponašanje muškaraca. Tako i popularni časopisi namjenjeni zaposlenoj ženi često prikazuju žene u odijelima s poslovnim torbama kao ženske kopije muške agresivnosti.

Opća psihologija, Elharun Selimović, Bosanska riječ, Tuzla, 2004., str. 146.

Spolni identitet

“U doba prave adolescencije ili mladenaštva (od 15. do 18. godine) formira se svoj spolni identitet (svijest o vlastitom spolu, kao i stepen psihološkog prihvatanja svoje biološke određenosti muškosti ili ženskosti). To je period erupcije spolnog interesovanja i ispoljavanja spolnog nagona (potreba za bliskost, da se voli i bude voljen od strane partnera suprotnog spola).”⁸²

“Za muškarce koji se preodjevaju u žensku odjeću (transvestite) pretpostavljamo da imaju poremećaj seksualnog ponašanja. Žena koja se oblači u mušku odjeću, može biti doživljena ekstravagantno, ali za nju se ne će smatrati da ima neki poremećaj. Homoseksualnost je bila tretirana kao poremećaj sve do 1973., kad je izbrisana iz dijagnostičkog priručnika psihičkih poremećaja i otad se smatra različitom seksualnom orijentacijom, a ne poremećajem.”⁸³

82| *Ibid*, str. 143.

83| *Psihologija – udžbenik za gimnazije*, Branimir Šverko, Predrag Zarevski, Silvija Szabo, Slavko Kljaić, Maja Kolega, Tanja Turudić-Čuljak, Školska knjiga, Zagreb, 2007., str. 135.

Uočite prikaze tipično muških i ženskih ponašanja u vašoj omiljenoj TV seriji ili na reklamama

Kada ste shvatili da ste dječak ili djevojčica? Djeca oko treće godine postaju svjesna svojeg spola, ali nisu baš sigurna što to znači. S četiri ili pet godina razumiju da spol ovisi o spolnim organima, a ne o dužini kose ili o boji odjeće, kako su do tada mislila. Djeca vrlo rano postaju svjesna **spolnih uloga**, tj. znaju koja se ponašanja očekuju od dječaka, a koja od djevojčica. Tako razvijaju spolne stereotipe, pojednostavnjena vjerovanja o tome

kakva je tipična žena, odnosno tipičan muškarac. Djevojčice bi trebale biti uredne, čiste i pažljive, a dječaci grubi, glasni i aktivni.

Razlike u ponašanju dječaka i djevojčica sve su očitije što su oni stariji – razvijaju se tzv. spolno određena ponašanja. Dječaci su aktivniji i fizički agresivniji i radije se igraju u velikim grupama. Djevojčice više govore, manje su aktivne i sklonije su komunikaciji u parovima. U njih se agresija izražava verbalno – ružnim riječima ili prijetnjama o odbacivanju iz grupe. Zašto nastaju te razlike? Djelomice su one genetski uvjetovane, ali važnu ulogu ipak ima različita socijalizacija dječaka i djevojčica. Osim utjecaja roditelja, na razvoj spolno određenog ponašanja djeluje i druženje s vršnjacima istoga spola, te prikazivanje tipičnih muških i ženskih ponašanja preko medija.

Psihologija – udžbenik za gimnazije, Branimir Šverko, Predrag Zarevski, Silvija Szabo, Slavko Kljaić, Maja Kolega, Tanja Turudić-Čuljak, Školska knjiga, Zagreb, 2007., str. 150.

“Neudata žena, koja nema djece, postaje dobra odgajateljica u vrtiću. Svoju suvišnu energiju ona tako sublimira, oplemenjuje. To čine i tetke prema djeci braće i sestara, te djeci daju svoje ljubavi i poklone.”⁸⁴

“Danas se vrlo često koristi i pojam ANDROGINOST. Androgini pojedinci su oni koji posjeduju mješavinu poželjnih osobina i iz muškog i ženskog sklopa osobina. Prednost je u velikoj fleksibilnosti i prilagodljivosti zbog širokog raspona ponašanja koje se može primjeniti u različitim situacijama.”⁸⁵

“Dok žene pokazuju svoj čuvstva, muškarci ih prikrivaju. Posljedica toga je odgoj. Dječacima se govori da im ne priliči da pokazuju svoja čuvstva. Često čuju: ‘Pa ti si dečko, ne smiješ plakati.’ Istraživanja su pokazala da kad se muškarcima i ženama postavi općenito pitanje kako često doživljavati neko čuvstvo (npr. kako često ste tužni?), odgovori muškaraca i žena znatno se razlikuju.”⁸⁶

84| *Opća psihologija, Elharun Selimović, Bosanska riječ, Tuzla, 2004., str. 113.*

85| *Ibid, str. 147.*

86| *Psihologija – udžbenik za gimnazije, Branimir Šverko, Predrag Zarevski, Silvija Szabo, Slavko Kljaić, Maja Kolega, Tanja Turudić-Čuljak, Školska knjiga, Zagreb, 2007., str. 107.*

Seksualna orijentacija

“Najpoznatije primarne potrebe ili tzv. biološke potrebe ili motivi su: žed, glad, potreba za disanjem i za spavanjem, potreba za eliminacijom nepotrebnih tvari iz organizma, potreba za suprotnim spolom.”⁸⁷

“Ljubav može biti prema suprotnom spolu, prema roditeljima i prema djeci. Osnovni smisao ljubavi prema suprotnom spolu je produženje vrste. ... S druge strane, ljubav prema suprotnom spolu se ne iscrpljuje u čistom biološkom nagonu, nego ima odnos duhovnog jedinstva dvije osobe.”⁸⁸

“U ranoj se adolescenciji uglavnom u manjim grupama (3-9) družu djeca istog spola. Prijateljstva se, pogotovo u djevojaka, produbljuju kako se razvijaju kognitivne sposobnosti boljeg razumijevanja sebe i drugih. Sredinom adolescencije, kako raste potreba za emocionalnim vezama sa suprotnim spolom, grupe uključuju i djevojke i mladiće.”⁸⁹

“Sada [adolescencija] se razvijaju interakcije sa osobama suprotnog spola, naglašena je potreba za pripadanjem skupini i prihvatanjem pravila skupine.”⁹⁰

“Seksualne orijentacije

Smjer seksualnih interesa izražava se kroz seksualnu orijentaciju, tj. trajnu seksualnu privlačnost prema pripadnicima određenog spola. Do sada je u svim poznatim kulturama preovladavao heteroseksualizam. Danas kulture variraju u stavovima prema homoseksualnosti (termin je uveden krajem 19. vijeka kao zamjena za do tada korištene pogrdne izraze). Homoseksulanost je termin koji označava erotičnu privrženost i zadovoljavanje spolnog nagona sa osobama istog spola. Bez obzira da li kultura osuđuje ili kažnjava homoseksualnost ili na to gleda kao na prihvatljivu alternativu, homoseksualnost preživljava, a heteroseksualnost prevladava. Većina homoseksualaca izjavljuje da nisu postali svjesni seksualnih osjećaja prema istom spolu do puberteta, ili odmah nakon puberteta, kao i to da sebe nisu smatrali homoseksualcima do dvadesete godine. Rezultati nekih istraživanja sugerišu na zaključak da je 3-4% muškaraca, a 1.2% ih je među ženama (lezbejski odnos, prema grčkoj pjesnikinji Sapfi koja je živjela na otoku Lezbosu). Manje od jednog procenta ispitanika izjasnili su se kao aktivni biseksualci. Postoji još podataka koji se učestalije javljaju pa sugerišu zaključivanje. Npr. u dvanaest najvećih američkih gradova procenat ljudi koji se izjašnjavaju kao homoseksualci penje se do 9% u odnosu na samo 1% u ruralnim sredinama. Ili, jedno istraživanje biografija velikog broja uglednih osoba pokazalo je da su 24% bili pjesnici, a 15% umjetnici i muzičari.”⁹¹

87| *Opća psihologija*, Elharun Selimović, Bosanska riječ, Tuzla, 2004., str. 102.

88| *Psihologija za 3. razred opće gimnazije*, Refik Ćatić, Svjetlost, Sarajevo, 2003., str. 71.

89| *Psihologija – udžbenik za gimnazije*, Branimir Šverko, Predrag Zarevski, Silvija Szabo, Slavko Kljaić, Maja Kolega, Tanja Turudić-Čuljak, Školska knjiga, Zagreb, 2007., str. 155.

90| *Psihologija – udžbenik za treći razred gimnazije*, Jasminka Zečo, Denfas, Tuzla, 2005., str. 36.

91| *Ibid*, str. 265.

“Šta određuje seksualno opredjeljenje?”

Predpostavka je da ljudi razvijaju erotičnu pripadnost sa pripadnicima istog spola, ako su odbačeni od strane suprotnog spola u vrijeme seksualnog dozrijevanja. Moglo bi biti i da ljudi razvijaju romantične veze sa onima koji ih fasciniraju, vršnjaci sa kojima su povezani tokom odrastanja. Većina dječaka u doba djetinjstva upušta se u erotičnu igru sa istim spolom. O tome šta određuje seksualno opredjeljenje ne postoji jedinstvena teorija. Trenutno se najveći interes u svijetu vrti oko portage za takozvanim gay genom. Ideja oko homoseksualnosti zapisana u genima važna je za razbijanje predrasuda, kao izlječivom poremećaju.”⁹²

Šta su uzroci? Zbog čega su neki ljudi homoseksualci?
Istraživanja upućuju na sljedeće. U vrijeme kada su odrastali muškarci homoseksualci nisu željeli biti kao njihovi očevi, a žene homoseksualci imale su loše odnose sa očevima. (Otac ima značajnu ulogu u formiranju seksualnog identiteta.) U određivanju seksualne orijentacije prepliću se biološki i socijalni faktori: a) sa početkom razvoja seksualnog nagona u adolescenciji, a uz učešće društvene okoline inicira se seksualna orijentacija; b) prerano javljanje seksualnog nagona, također može biti uzrok, jer se djeca u ranijim stadijima života više igraju sa istospolnim vršnjacima; c) razlike u hormonima. Muškarci homoseksualci imaju manje testosterona; d) Prema nekim teorijama rezultati istraživanja pokazali su da je razlika među homo i heteroseksualcima značajna po količini izloženosti hormona za vrijeme prenatalnog perioda. Muški fetusi luče hormon testosteron, a ovi hormoni mogu orijentisati mozak ka individui istog spola. Isto se može dogoditi ako je fetus dobio manjak testosterona u kritičnim tačkama svog prenatalnog života, on je predisponiran za homoseksualca. Ženski fetusi koji su izloženi višku testosterona mogu imati predispozicije prema lezbejskom načinu života (u djetinjstvu postaju muškobanjaste, a kasnije sa više vjerovatnoće postaju lezbejke).
Seksualna orijentacija vjerovatno je rezultat djelovanja nekoliko različitih faktora, uključujući genetski, hormonalni i okruženje. Postoje također dokazi da roditelji veoma malo utjecaja imaju na seksualnu orijentaciju svoga djeteta u normalnim odgojnim uslovima.

Homoseksualnost se definiše kao zadovoljenje polnog nagona između osoba istog pola. Prije seksualne revolucije šezdesetih godina dvadesetog vijeka homoseksualnost se smatrala mentalnom bolešću ili perverzijom. Mada mnogi i danas tako gledaju na ovu pojavu, ima i onih koji smatraju da je ovo samo jedna varijanta više u seksualnim odnosima.

Kako stvari stoje sa prilagodavanjem sredini? U određenim područjima života kao što je stabilnost i zadovoljstvo u poslu nema razlike između homo i heteroseksualaca. Sa druge strane homoseksualci su više napeti, depresivni, žive u zatvorenim grupama, osuđeni su na manjinu, što se odražava na njihovo mentalno zdravlje, uz činjenicu da su više pogođeni AIDS-om.

(Napomena: Podaci istraživanja preuzeti su iz R. & R. Atkinson: "Introduction to Psychology") USA 1990.

Psihologija – udžbenik za treći razred gimnazije, Jasminka Zećo, Denfás, Tuzla, 2005., str. 266.

92| *Ibid.*

Seksualnost

“Seksualne potrebe javljaju se kao potrebe za oslobađanjem seksualne napetosti i potreba za reprodukcijom i održavanjem vrste.”⁹³

SOCIOLOGIJA

Spol

“Mnogi sociolozi obitelji i socijalni psiholozi krojene inferiorne pozicije žene u povijest nalaze ili u biološkim razlikama ili “prirodnoj” podjeli rada između muškaraca i žene, ili, pak, negdje na pola puta između tih dvaju obilježja. Drugi, posebno sociologinje iz redova feminističkog pokreta, polaze od potpuno suprotnih postulata. Prema njima, razlike u ulogama između muškarca i žene nisu plod bioloških razlika nego proizvod kulture, učenje određene – ženske odnosno muške društvene uloge.”⁹⁴

“Status može biti biološki, nasljedni stečeni kroz zanimanja. Čovjek ima status po rođenju, dakle biološki rađa se kao muškarac ili žena, iz koga proizilazi različita porodična uloga, recimo sina ili kćerke, oca ili majke, muža ili žene, u kasnijem svom razvoju...”⁹⁵

“Patrijarhat ne stvaraju biološke razlike između muškaraca i žena, već društveni položaj nadređenosti muškaraca.”⁹⁶

“Pod utjecajem anglosaksonske literature razlikuju se spol (sex) i rod (gender). Izraz spol označava biološke, somatske razlike između muškaraca i žena. Izraz rod označava proces u kojem se biološkim razlikama muškaraca i žena pripisuju društvena i kulturna obilježja te se svrstavaju u određene skupine.”⁹⁷

“Privrženost obitelji je individualna, ne rodna osobina. Osjećajnost žena – osim što je predrasuda – prije je posljedica odgoja i socijalizacije nego tjelesnih karakteristika. Djevojčice se odgajaju za stereotipne uloge podređenih majki (dobivaju lutke i brani im se agresivnost) dok se dječaci ohrabruju da budu agresivni (dobivaju igračke – oružja) i ne pokazuju osjećajnost (“muškarac ne plače”).”⁹⁸

93| *Psihologija – udžbenik za treći razred gimnazije*, Jasminka Zečo, Denfas, Tuzla, 2005., str. 173.

94| *Sociologija – udžbenik za gimnaziju*, Slavo Kukić, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2005., str. 114.

95| *Sociologija za 3. razred gimnazije*, Salih Fočo, Svjetlost, Sarajevo, 2003., str. 92.

96| *Sociologija – udžbenik za 3. razred gimnazije*, Josip Kregar, Darko Polšek, Stanko Petković, Ivan Rogić, Marina Ajduković, Zoran Malenica, Školska knjiga, Zagreb, 2003., str. 136.

97| *Ibid.*

98| *Ibid.*, str. 135.

Seksualna orijentacija

“Čin koji je u konkretnom društvu, koliko jučer, smatran devijantnim, danas može biti doživljen sasvim normalnim, uobičajenim, društveno dopuštenim i toleriranim. Homoseksualne sklonosti su, primjerice, stoljećima u zapadnim društvima smatrane devijantnim, i društveno su sankcionirane, zabranjivane, kažnjavane. Danas su, naprotiv, u nekim evropskim zemljama one i zakonom dopuštene, a homoseksualna zajednica izjednačena s heteroseksualnom, dakle zajednicom muškarca i žene. ... Na koncu, jedan od značajnijih oblika devijantnosti je takozvana spolna *devijantnost*. Devijantnim se, u pravilu, smatra nekoliko oblika spolnog ponašanja – homoseksualnost, prostitucija i rodoskrvnuće posebice.”⁹⁹

“Potpuno je drugačije značenje onog što Lemert označava terminom sekundarna devijantnost. Ona je reakcija pojedinca ili grupe na društvenu reakciju u odnosu na ono što pojedinac ili grupa čine. Budući je reakcija društva u pravilu osuđujuća, ponižavajuća i izolirajuća, ona definitivno dodjeljuje i status devijanta pojedincu. On je definitivno etiketiran kao pijanac, kriminalac, homoseksualac itd. Temeljem toga, dakako, često je i odbačen, i od svoje obitelji i od socijalnog okruženja u kojem živi.”¹⁰⁰

“Nueri i Azande priznavali su homoseksualne brakove.”¹⁰¹

“Određenje devijantnog mijenja se kroz vrijeme. Homoseksualizam se u antičkog Grčkoj smatrao znakom estetske profinjenosti, a danas se ponegdje tretira kao kažnjivo djelo ili bolest.”¹⁰²

Spolne uloge

“Brak je ...čvrsta i stabilna, sveljudska veza, odnos i zajednica između muškarca i žene dva bića iste vrste, a različitih parova, najstariji i najbitniji međuljudski odnos i ustanova iz koga se razvijaju i nastaju sve porodice. ... Nikad nije bio dozvoljen brak između različitih vrsta, npr. ljudi i životinja, zatim unutar ljudske vrste između istih spolova (muškarca sa muškarcem – homoseksualizam), žene sa ženom (lezbijstvo)...”¹⁰³

“Nije nikad bio dozvoljen ni bilo kakav vanbračni seksualni odnos, zato što se otac djeteta mora znati. Dakle, seksualni odnos nije grijeh isključivo kroz valjan i legitiman brak sa dozvoljenom osobom.”¹⁰⁴

“Jezgro porodice su muž, žena i djeca u braku.”¹⁰⁵

99| *Sociologija – udžbenik za gimnaziju*, Slavo Kukić, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2005., str. 154.

100| *Ibid*, str. 158.

101| *Sociologija – udžbenik za 3. razred gimnazije*, Josip Kregar, Darko Polšek, Stanko Petković, Ivan Rogić, Marina Ajduković, Zoran Malenica, Školska knjiga, Zagreb, 2003., str. 121.

102| *Ibid*, str. 174.

103| *Sociologija – udžbenik za srednje škole*, Mustafa Spahić, Vrijeme, Zenica, 2001., str. 70.

104| *Ibid*.

105| *Ibid*, str. 71.

POTICAJ ZA RASPRAVU

Prema istraživanjima A. Kinseya, 1953. godine, dakle prije seksualne revolucije i liberalizacije odnosa društva prema seksualnosti, uz strogu metodologiju (dugi i diskretni intervjui s oko 11 000 ispitanika) 37% odraslih muškaraca i oko 13% žena u Sjedinjenim Državama imalo je najmanje jedan homoseksualni doživljaj. Oko 4% muškaraca i oko 2% žena isključivo je homoseksualno orijentirano i nisu imali seksualni kontakt s drugim spolom. Većina takvih iskustava dogodila se u predadolescentnoj dobi, a Kinsey je isključio sve one situacije koje nisu sasvim određeno homoseksualne naravi. Postavio je skalu u kojoj su na jednoj strani potpuno homoseksualne orijentacije, a na drugoj potpuno heteroseksualne. Većina ljudi prema njegovu shvaćanju nema jednoznačnu rodnu orijentaciju. Homoseksualnost, prema njegovoj studiji, rezultat je samoidentifikacije – on je zaključio da je najveći dio takvih slučajeva irelevantan za kasniju rodnu orijentaciju. "Muškarci ne predstavljaju dvije razne skupine heteroseksualnu i homoseksualnu. Svijet nije podijeljen na ovce i ovnove. Nisu ni stvari crne i bijele. Osnovna stvar svake klasifikacije je to da priroda rijetko postoji u čistim kategorijama. Ljudski um izmišlja kategorije i pokušava svrstati činjenice u kućice tablica."

Goode i Troiden tvrde da je homoseksualnost društvena konstrukcija, uglavnom stvar definicije. U nekim društvima (Bajak) ona je sasvim dopuštena do razdoblja braka. U drugima je ograničeno dopuštena u posebnim situacijama. Za njih je pitanje tko je heteroseksualac ili što je uopće homoseksualizam do određene mjere arbitrarno i određeno kulturalnim normama. Negdje se homoseksualizam smatra grijehom, čak kaznenim djelom (u više od polovice država SAD-a!), negdje psihičkom devijantnošću, a negdje je stvar osobnog izbora i punine društvene tolerancije. Europske zemlje koje, na primjer, dopuštaju istospolni brak (Nizozemska, Danska) u isto vrijeme su i zemlje s najmanje homoseksualaca u populaciji.

Kod nas rasprave o tome tek počinju. Pogledajte objašnjenja zašto se ta tema nameće u društvenim raspravama, M. Castells, *Moć identiteta*, 2002, 140–247.

Sociologija – udžbenik za 3. razred gimnazije, Josip Kregar, Darko Polšek, Stanko Petković, Ivan Rogić, Marina Ajduković, Zoran Malenica, Školska knjiga, Zagreb, 2003., str. 192.

"Monogamna porodica se može definirati kao čvrsta i stabilna, sveljudska bračna veza između muškarca i žene, koja ima za rezultat i posljedicu djecu, koja se može raskinuti isključivo voljom muškarca, a u Islamu u tačno određenim i opravdanim slučajevima i voljom žene."¹⁰⁶

"Kao što je poznato, **proizvodnja** ne podrazumijeva samo proizvodnju materijalnih i duhovnih potreba za zadovoljenje različitih ljudskih potreba; ona podrazumijeva i "proizvodnju" ljudi, njihovo "stvaranje", odnosno rađanje. Proces "proizvodnje", stvaranja

¹⁰⁶ Ibid, str. 73.

или rađanja započinje obavljanjem polnih odnosa a najčešći društveni prostor obavljanja polnih odnosa s ciljem "proizvodnje" ljudi jeste – **brak**. Brak je društvena grupa ili ustanova u kojoj je ustanovljena veza između muškarca i žene, a koja je određena odgovarajućim društvenim pravilima. Brak, je dakle, takva društveno priznata društvena grupa ili ustanova kojom se regulišu, moralno i pravno sankcionišu, odnosi između polova i reprodukcija ljudskog života."¹⁰⁷

Истраживања "мужевљевог брака" јасно указују на благотворан утицај брака на мушкарца. Упоредивањем са неожењеним мушкарцима, ожењени мушкарци имају успјешнију каријеру, високе приходе и занимања од високог друштвеног угледа и високог статуса, њихово духовно и физичко здравље је знатно боље, а сматра се да је већа вјероватноћа да ће живјети дужи и сретнијим животом. На темељу одређених података истраживачи тврде да нема боље гаранције за дуг живот, срећу и здравље за мушкарце, него ако је жена добро припремљена да обавља "дужност супруге", вољна да посвети живот томе да се брине за њега, да осигурава, па чак му и намеће редовитост и сигурност добро вођеног дома.

Међутим, "брак суйруџе" показује другу слику. Наиме, анкете показују да већина жена изражава већу брачну фрустрираност од мушкараца сматрајући сопствени брак несрећним. Анализе показују да жене трпе више стресова, страха, анксиозности и депресија. Неудате жене су здравије од удатих жена. Али најимпресивнија је упоредба између неожењених мушкараца и неодатих жена. Низ анкета показује да у упоредби са неодатим женама, неожењени мушкарци више трпе од разноврсних психичких бољки, а њихов ниво примања и пословни статус знатно су испод нивоа и статуса неодатих жена. Дијелом је та разлика резултат чињенице да се мушкарци често жене испод свог статуса. Тако су жене које се никад нису удавале, углавном, "најбоље међу најбољима", док су мушкарци који се никад нису женили, "дно бачве". Упоредјујући ожењене мушкарце с неодатим женама истраживачи налазе минималне разлике међу њима, осим чињенице да жене стоје уочљиво боље у погледу симптома психичких тегоба, што упућује на закључак да жене, можда, крећу у живот с почетном предношћу, коју брак онда изврће

Разлике у положају мушкарца и жене у браку и друштву теоретичари објашњавају или биолошким или културно одређеним разликама и улогама. Када је ријеч о овим посљедњим, онда неки у први план истичу улогу тзв. патријархалне цивилизације. И при том истичу да је патријархална цивилизација створила доминацију мушкарца и подређеност жене: жена је подређена у браку, а њена подређеност представља продужетак њене подређености у друштву. На жену се још увијек гледа историјско-скептичким очима: она је "слаба", "немоћна" и зато јој је "потребан стуб" или "ослонац", тј. потребан јој је мушкарац без којег она не би могла. Управо, зато и треба напоменути да се односи неједнакости у браку најчешће манифестују у сљедећим облицима:

доминација (наравно, најчешће мушкарца):

искориставања (манифестованој у облику постојања тзв. "мушких" и "женских" послова тј. постојања културно и социјално утемељене подјеле рада);

посесивности, тј. тенденциозног присвајања, располагања и спутавања у погледу испољавања емоција, мишљења или понашања.

Sociologija za srednje škole, Braco Kovačević, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Istočno Sarajevo, str. 64.

107 | *Sociologija za srednje škole, Braco Kovačević, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Istočno Sarajevo, str. 62.*

“S obzirom da je brak uvijek društveno potvrđena veza između muškarca i žene, treba napomenuti da je za njegovo postojanje upravo značajno da bude priznat i potvrđen od strane društvene zajednice. A to, opet, znači i da je sa stanovišta društva brak formalno potvrđen društvenim normama i običajima, koji regulišu odnos između bračnih supružnika. To je, dakle, njegova formalna strana koja se bitno može razlikovati od neformalne, intimne i lične dimenzije međusobnih odnosa između supružnika, o čemu ćemo malo kasnije nešto više reći.”¹⁰⁸

“Pojam **“porodice”** koji se danas najčešće u zapadnoj kulturi upotrebljava, kao društvena grupa koja u sebe uključuje muža (oca), ženu (majku) i djecu, je novijeg datuma.”¹⁰⁹

Породица је универзална друштвена институција, сматрају неки теоретичари који су до овог закључка дошли анализирајући узорак од 250 друштава, у распону од малих ловачких и сакупљачких хорди до индустријских друштава. У том смислу породицу дефинишу на следећи начин: “Породица је друштвена група коју карактерише заједничко пребивање, економска сарадња и размножавање. Она укључује одрасле особе оба пола, од којих најмање двоје одржавају друштвено одобрену полну везу, и једно или једно или више дјеце, властите или усвојене од тих одраслих који полно кохабитирају”.

Према поменутој дефиницији “породице”, њени чланови живе заједно, удружују средства, раде заједно и стварају потомство. При том барем двоје одраслих чланова одржавају полну везу у складу са нормама конкретног друштва. Полазећи од тога, ови теоретичари закључују да је породица темељна и универзална друштвена групација која постоји у сваком познатом друштву. Међутим, мало касније ћемо утврдити неутемељеност ове тврдње.

Sociologija za srednje škole, Braco Kovačević, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Istočno Sarajevo, str. 65.

“Kao primarna društvena grupa, porodica ima nekoliko značajnih **funkcija**:

I. **biološku funkciju**, što znači da ona služi zadovoljavanju polnog nagona, emocionalnih potreba i biološke reprodukcije, rađanja i podizanja djece;”¹¹⁰

“Sociolozi različito određuju pojam obitelji. No, uprkos tim razlikama, u svim definicijama, ili barem u najvećem dijelu njih, mogu se pronaći neka obilježja obitelji, koja se mogu označiti kao *univerzalna*. Zajedničko je, primjerice, svim definicijama da obitelj određuju kao *zajednicu različitih spolova i djece*, koja u pravilu nastaju kao rezultat ili plod te veze, ali mogu biti i usvojena. ... obitelj bi se mogla definirati i kao *primarna društvena grupa, koja uključuje odrasle oba spola, od kojih najmanje dvoje održavaju odobrenu spolnu vezu, i jedno ili više njihove djece, vlastite ili usvojene, a koju karakterizira zajedničko prebivanje, ekonomska suradnja i razmnožavanje, srodstvo i psihosocijalna povezanost njenih članova.*”¹¹¹

¹⁰⁸ Ibid.

¹⁰⁹ Ibid, str. 65.

¹¹⁰ Ibid, str. 68.

¹¹¹ Sociologija – udžbenik za gimnaziju, Slavo Kukić, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2005., str. 107.

1. Seksualno-reproduktivna funkcija obitelji je svakako i najprimarnija od svih temeljnih funkcija obitelji jer stvara pretpostavke za sve ostale, čini bit obitelji, ali i pretpostavku opstanka ljudskog roda. Iz naziva je jasno da se radi o dvije dimenzije jedinstvene funkcije. Prva je *seksualna dimenzija*, koja regulira odnos supružnika, njihovo pravo na međusobno spolno zadovoljavanje koje istovremeno učvršćuje i obitelj. Druga je *reproduktivna*, a smisao joj je osiguravanje potomstva, dakle rađanje djece. Intenzitet ostvarivanja reproduktivne funkcije različit je u raznim društvima i u različitim sociokulturnim sredinama. U pravilu, manji stupanj društvene razvijenosti prati i jači intenzitet ostvarivanja ove funkcije. Ali, vrijedi i obrnuto. Praktično, općedruštveni razvoj za jednu od posljedica ima i smanjivanje nataliteta - broja novorođene djece na 1000 stanovnika - a to onda može ugroziti i temelje samoga društva. Zbog toga je društvo oduvijek poduzimalo razne mjere kako bi se reproduktivna funkcija obitelji ostvarivala na društveno zadovoljavajući način.

Danas se značenje reproduktivne funkcije obitelji pokušava dovesti u pitanje, ili barem umanjivati, zbog mogućnosti umjetnog oplodivanja žena. Naravno, takvi su pokušaji bez čvrstih temelja iako se navedenim znanstvenim postignućima otvara mogućnost i drugačijih tipova reprodukcije ljudi.

Sociologija – udžbenik za gimnaziju, Slavo Kukić, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2005., str. 109.

“Najpotpunijim se, ipak, može smatrati određenje koje brak shvaća kao društveno priznato i na bilo koji način – običajem i moralom, religijom ili pravom – reguliranu, relativno trajnu spolnu zajednicu muškarca i žene.”¹¹²

“U suvremenim se društvima, kao alternativa tradicionalnom braku, javljaju se dva tipa zajednice: izvanbračna zajednica i zajednica života homoseksualnih parova.”¹¹³

2. Zajednica života homoseksualnih parova je zajednica pripadnika istog spola. Homoseksualne sklonosti, dakako, nisu proizvod suvremenog društva. Naprotiv, o njima se prosuđuje i u *Bibliji*, a pozornost im poklanja i starogrčki mislilac **Platon**. Osim toga, ni priznavanje zajednica homoseksualnih parova nije osobitost isključivo vremena u kojemu živimo. Istina je da je prema njima odnos suvremenog svijeta bitno tolerantniji. Ali, one su društveno priznate čak i kod nekih afričkih, pa i kod nekih indijanskih plemena.

Istina, dakako, jeste da su ove zajednice u različitim vremenima različito društveno vrednovane. U tome se, primjerice, u odnosu na prošlost, danas bilježe radikalni zaokreti. Homoseksualno zastranjivanje se žigoše čak i u *Bibliji*. Protuprirodnom spolnom sklonošću prema osobama istog spola ju se označava i u rječnicima stranih riječi.

Zbog takvog su društvenog stava i osobe s homoseksualnim sklonostima izopćavane iz nekih vidova društvenog života, a homoseksualne su veze zakonom zabranjivane. Zbog javne osude takve su zajednice egzistirale kao ilegalne, a osobe s homoseksualnim sklonostima su tu svoju osobinu čuvala u potpunju tajnosti.

Danas je na Zapadu sve manje karakterističan tradicionalan negativan odnos prema toj pojavi. Homoseksualnost prestaje biti društveni tabu. Muškarci i žene homoseksualnih sklonosti izlaze iz svoje stoljetne ilegale. Homoseksualne su zajednice sve češća pojava, a odnos države prema njima znatno je liberalniji. U nekim zapadnim zemljama dozvoljena je i zakonska verifikacija homoseksualne bračne zajednice, a sve su naglašeniji i zahtjevi da se homoseksualne osobe uključuju potpuno ravnopravno u svakodnevni društveni život, kao što je, primjerice, služenje vojnog roka.

Sociologija – udžbenik za gimnaziju, Slavo Kukić, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 2005., str. 112.

¹¹² | *Ibid*, str. 110.

¹¹³ | *Ibid*, str. 111.

“Obitelj je poželjan društveni ideal. Ideja uzorne obitelji, mirnog doma u kojem muž i žena odgajaju djecu.”¹¹⁴

“Socijalizacija počinje rođenjem. U trenutku rođenja dobivamo narukvicu s brojem da nas ne bi zamijenili, dobivamo plavu ili ružičastu odjeću. Već samim tim činom počinje proces učenja naših uloga u društvu, učenja društvenih normi. Na primjer, očito je da različit odgoj imaju dječaci, a različit djevojčice....Svi se u takvim ulogama ne osjećaju dobro i komotno: neke djevojčice bi rado igrale nogomet, a nekim dječacima teško pada uputa “muškarci ne plaču”. Međutim, društvo – i to je jedna od poenti – obično uspeva nametnuti takve obrasce ponašanja.”¹¹⁵

“U obitelji dijete razvija početni osjećaj sebe. Usvaja svoju spolnu ulogu.”¹¹⁶

114| Sociologija – udžbenik za 3. razred gimnazije, Josip Kregar, Darko Polšek, Stanko Petković, Ivan Rogić, Marina Ajduković, Zoran Malenica, Školska knjiga, Zagreb, 2003., str. 119.

115| Ibid, str. 146.

116| Ibid, str. 156.

OSTALI PREDMETI

Ovaj dio uključuje primjere iz udžbenika i predmeta koji se predaju širom BiH, ali ne nužno kroz sva tri plana i programa. Primjeri koji su ovdje navedeni nalaze se u slijedećim udžbenicima: zdravstvena njega, etika, filozofija, pedijatrija, ljudska prava, patologija, neuropsihijatrija, psihijatrija, tjelesni i zdravstveni odgoj, kirurgija i porodništvo i ginekologija.

Spol

“Ginekologu kažemo spol... kažemo majci spol, porodnu dužinu... Ako izvana na djetetu primjetimo bilo kakvu promjenu koja odstupa od fiziološkog, tiho pozovemo ginekologa i on će to saopštiti majci.”¹¹⁷

Poglavar objašnjava kako su žene postale neposlušne, a on kaže:

– O, Bože, stvoritelju, gospodaru svega, ti si me postavio glavarem sela ljudi, to, to je dobro! Ti si stvorio ljude. I to je dobro! Ali ti si stvorio i žene. To, to nije dobro! Ljudi ostaju u miru među sobom, ali sa ženama, to nije moguće. Ti si nas stvorio, na tebi je da nam vratiš mir.

Žena i dikobraz, to je jedna te ista stvar!

Nakon pjesme o smrti Stvoritelj naredi: – Uzmite dvije žene, jednu staru i jednu mladu.

I uzmu ih. I Stvoritelj reče: – Neka poteče njihova krv, jer ja, ja sam Gospodar.

Poteče njihova krv i one umriješe. I kad su umrle, Stvoritelj reče: – Iskopajte veliku jamu.

Iskopaše veliku jamu. Zatim Stvoritelj naredi: – Stavite Nduna na dno.

I kad ga tamo položiše: – Sada zapalite dvije žene. I zapališe ih. I kad one izgorješe, Stvoritelj reče: – Evo, to je žrtva.

CRNAČKE PRIČE, Zagreb, 1952, str. 14 – 22.

Etika 2. udžbenik za drugi razred gimnazije, Vesna Šipuš, Školska knjiga, Zagreb, 2001., str. 23 -24.

¹¹⁷ | *Zdravstvena njega trudnice, roditelje i babinjače – udžbenik za 3. razred škole za primalje, Katica Pecigoš-Kljuković, Školska knjiga, Zagreb, 2005., str. 38.*

Etika – udžbenik za treći razred, Školska knjiga, Zagreb, 2003., str. 90.

* ODNOS MUŠKARČA I ŽENE

Neposredan, prirodan, nuždan odnos čovjeka prema čovjeku jest odnos muškarca prema ženi. U tom prirodnom rodnom odnosu odnos čovjeka prema prirodno neposredno je njegov odnos prema čovjeku, kao što je odnos prema čovjeku neposredno njegov odnos prema prirodi, njegovo vlastito prirodno određenje. U tom odnosu pokazuje se dakle na osjetilan način, svedeno na očiglednu činjenicu, to koliko je ljudsko biće postalo čovjeku priroda ili koliko je priroda postala čovjekovo ljudsko biće. Iz tog odnosa može se dakle prosuđivati cjelokupan stupanj čovjekova obrazovanja. Iz karaktera toga odnosa izlazi koliko je čovjek postao za sebe i koliko je sebe shvatio kao rodno biće, kao čovjeka; odnos muškarca prema ženi najprirodniji je odnos čovjeka prema čovjeku. U njemu se dakle pokazuje koliko je prirodno čovjekovo odnošenje ljudsko ili koliko je ljudsko biće njemu postalo prirodnim bićem, koliko je njegova ljudska priroda postala njemu prirodom. U tom se odnosu također pokazuje koliko je čovjekova potreba postala ljudskom potrebom, koliko mu je dakle drugi čovjek kao čovjek postao potrebom, koliko je on u svom najindividualnijem postojanju istovremeno i društveno biće?

Rani radovi, str. 279

2. Što sažetije izrazi pouku teksta o odnosu muškarca i žene.

Porodništvo i ginekologija – udžbenik, Dubravko Habek, Školska knjiga, Zagreb, 2005., str. 98.

15.5. HIPERANDROGENIZAM

Hiperandrogenizam je poremećaj izlučivanja i djelovanja androgena u žena. Smatra se da od tog sindroma boluje čak 10 % žena.

Simptomi hiperandrogenizma jesu oligomenoreja, uza sindrom policističnih ovarija (Sy PCO), akne, hirsutizam (pojava dlakavosti žena na mjestima gdje žene inače nemaju dlake), virilizacija (gubitak sekundarnih spolnih oznaka žene, te znakovi maskulinizacije – povećanje mišićne mase, produbljenje glasa, klitoromegalija), hiperinzulinemija i smanjena tolerancija glukoze. Takve žene boluju od kronične anovulacije i steriliteta.

Dijagnoza hiperandrogenizma postavlja se na osnovi kliničke slike i anamneze te laboratorijskih endokrinoloških pretraga (povećana koncentracija dihidroksitestosterona u krvi, hiperinzulinemija).

Liječenje je vrlo kompleksno i provode ga zajedno ginekolog, endokrinolog i dermatolog.

U liječenju se daju kortikosteroidi i antiandrogeni (ciproteron).

Povijest filozofije s odabranim tekstovima filozofa, Boris Kalin, Školska knjiga, Zagreb, 2006., str. 360.

“U predškolskoj dobi djeca počinju tražiti uzore unutar obitelji koje imitiraju i s kojima se identificiraju: to su roditelji istog spola, starija braća i sestre. U to vrijeme djeca poč-

nju postavljati opća pitanja odakle dolaze djeca, o razlikama između dječaka i djevojčica i dr. Izvan kuće, u društvu s vršnjacima javljaju se igre u kojima djeca igraju određene uloge (mame i tate, doktora)."¹¹⁸

“Ta djeca mogu (ali i ne moraju) zaostajati u razvitku, tjelesnom ili psihomotoričkom. Katkad se dosegne natprosječna visina (npr. u Klinefelterovu sindromu).”¹¹⁹

PRIROĐENE NAKAZNOSTI UROGENITALNIH ORGANA

Epispadija (*epispadia*). To je rascjepljenje gornje strane penisa i uretre, tako da se vanjsko ušće uretre nalazi bliže korijenu penisa. U bolesnika često postoji inkontinencija. Operacija je dosta teška, jer treba riješiti inkontinenciju, oblikovati penis i uretru.

Hipospadija (*hypospadija*). To je prirodna nakaznost koja se očituje time što se vanjsko ušće uretre nalazi niže dolje na penisu (donji rascjep mokraćne cijevi), a penis je savinut prema dolje. Liječenje se sastoji u operacijskom ispravljanju penisa i plastičnom oblikovanju uretre.

Fimoza (*phimosis*). To je prirodno suženje prepucija koji se ne može prevući preko glansa. Fimoza smeta izlaženju mokraćne i pogoduje razvitku upale prepucija. Liječenje se sastoji u cirkumciziji (operacijsko odstranjenje gornjeg dijela prepucija).

Kirurgija – udžbenik za učenike srednjih medicinskih škola, Ivan Prpić i sur., Školska knjiga, Zagreb, 1998., str. 218.

“Postoje razlike pri izvođenju vježbi oblikovanja kod djevojčica i dječaka ne zbog toga što su djevojke nesposobnije od dječaka, već zato što njihova konstitucija se razlikuje od muške i što su biološki predisponirane za druge zadatke. ...Konstitucija žene i njene fiziološke obline određene su osnovnim biološkim funkcijama, pa je stoga priroda žene podređena predivnoj ulozi - materinstva.”¹²⁰

“Žene su disciplinovane, marljive i ambiciozne, pa na osnovu toga možemo uputiti djevojke kojim sportom da se bave. Zato vježbe za mladiće i djevojke ne mogu biti iste, s obzirom na jačinu i težinu. Često se postavlja pitanje šta djevojka – učenica smije da vježba, a šta bi trebalo da izbjegava.”¹²¹

¹¹⁸ | *Pedijatrija – udžbenik za medicinske škole, Duško Mardešić, Školska knjiga, Zagreb, 2005., str. 14.*

¹¹⁹ | *Ibid.*, str. 146.

¹²⁰ | *Tjelesni i zdravstveni odgoj, Milica Bešević, Federacija BiH, Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 1997., str. 24.*

¹²¹ | *Ibid.*

Lažni prerani pubertet označen je preranom pojavom samo pojedinih sekundarnih spolnih oznaka (pubarhe, telarhe), ali bez sazrijevanja gonada. U dječaka uzrok može biti kongenitalna adrenalna hiperplazija ili tumori nadbubrežne žlijezde ili testisa koji nekontrolirano izlučuju androgene hormone. U djevojčica uzrok mogu biti ciste ili tumori jajnika ili nadbubrežne žlijezde koji nekontrolirano izlučuju estrogene hormone. Posebna je pojava kada npr. tumor ili prirođena hiperplazija nadbubrežnih žlijezda u djevojčice nekontrolirano izlučuju muške spolne hormone, pa nastaje *heteroseksualni pseudopubertas prekoks*.

Pedijatrija – udžbenik za medicinske škole, Duško Mardešić, Školska knjiga, Zagreb, 2005., str. 19.

1.5. Poremećaji diferenciranja spola – interseksualizam

Spol svakoga djeteta određen je u načelu časom oplodnje: zigota iz koje će se razviti djevojčica nosi kromosomsku formulu 46,XX, dok kromosomska formula zigote iz koje će se razviti dječak glasi 46,XY.

Tko želi znati više. Međutim, spolni razvoj ploda puno je složeniji, tako da postojanje ženske ili muške kromosomske formule u tjelesnim stanicama nije dovoljno za uspješan razvoj spolnosti. U tome procesu tijekom intrauterinog razvoja normalno sudjeluje dodatani broj gena, hormona, enzima i drugih čimbenika. Stoga se, doduše rijetko, dogodi da se unatoč jasnoj, muškoj ili ženskoj kromosomskoj formuli, rodi novorođenče kojemu se na temelju izgleda vanjskoga spolovila ne može sa sigurnošću utvrditi spol: to su novorođenčad s *dvosmislenim spolovilom*.

Ne ulazeći u složene pojedinosti anomalija spolnoga razvoja, treba znati osnovne termine iz tog područja.

Hermafroditizam je pojava kada dijete istodobno nosi i tkivo jajnika i tkivo testisa. Kromosomska formula u neke od te djece može biti XX, u druge XY, a u treće postoji mozaik stanica formule XX ili XY. To je vrlo rijetka pojava u ljudi. Puno je češći *pseudohermafroditizam*, koji može zahvatiti (kromosomski) muško ili žensko dijete.

Ženski pseudohermafroditizam je posrijedi kada dijete nosi tkivo jajnika i ima kromosomsku formulu XX, ali vanjsko spolovilo nije jasno diferencirano kao žensko. Obično postoji napadno velik klitoris koji više nalikuje na penis, velike usne su hipertrofirane s nabranom kožom što nalikuje na skrotum,

Treba znati...

...što je pravi hermafroditizam;
...što je ženski, a što muški pseudohermafroditizam;
...kako postupiti i tko i što treba objasniti roditeljima pri rođenju djeteta s dvosmislenim spolovilom.

ali bez palpabilnih gonada (slika 12.5). Ispod hipertrofičnog klitorisra može postojati samo jedan otvor koji se naziva *sinus urogenitalis*, kroz koji dijete mokri, a koji se u dubini dijeli na uretru i na vaginu.

Muški pseudohermafroditizam je posrijedi kada dijete nosi tkivo testisa i ima kromosomsku formulu XY, ali vanjsko spolovilo nije jasno diferencirano kao muško, nego postoji npr. napadno malen penis koji više nalikuje na klitoris, rascjep skrotuma u kojem se ne palpiraju testisi, nego su oni retinirani npr. u ingvinalnom kanalu ili drugdje.

Rođenje djeteta s dvosmislenim spolovilom velik je psihički udar za roditelje. U takvim slučajevima treba *kompetentni stručnjak obavijestiti roditelje da razvoj spolovila u djeteta nije završen i jasan* pa se u času rođenja spol djeteta ne može utvrditi, nego će se to moći tek nakon dodatnih pretraga, a ako treba i liječenja. Samo se po sebi razumije da zbog socijalne osjetljivosti problema, roditelji i njihovo dijete imaju u takvom (kao uostalom i u svakom drugom) slučaju anomalija ili bolesti *pravo na diskreciju i privatnost* unutar rodilišta i najuže obitelji.

Pedijatrija – udžbenik za medicinske škole, Duško Mardešić, Školska knjiga, Zagreb, 2005., str. 20-21.

“Rod se odnosi na biološke razlike između muškaraca i žena, koje su univerzalne i ne mijenjaju se. Spol se odnosi na društvene attribute koje saznajemo ili tražimo socijalizaciju kao članovi određene zajednice. Spol se stoga odnosi na društvene attribute, uloge, aktivnosti, odgovornosti i potrebe vezane za postojanje muškaraca (muški) i žena (ženski) u određenom društvu i u određeno vrijeme, i kao članove određene zajednice u tom društvu.”¹²²

Seksualna orijentacija

“Kao što smo vidjeli, u biblijskom tekstu zapisan je događaj kada sinove Božije žele napasti Sodomljani. Tekst ukazuje da su posrijedi seksualne radnje koje Jahvi nisu drage. Riječ je o **homoseksualnom odnosu**. Jahve zbog grijeha homoseksualnosti uništava Sodomu. Po tom događaju homoseksualnost se naziva **sodomija** a taj se izraz kasnije koristi i za oblike seksualne izopačenosti. Prije se smatralo da je homoseksualnost psihički poremećaj i plod nezrele ličnosti. Novija istraživanja pokazala su da je **homoseksualnost** isto tako normalna kao i heteroseksualnost, da je ona kod jednog broja ljudi najvjerojatnije **urođena** i da postoji kod svih viših životinjskih vrsta, a i kod kukaca.”¹²³

¹²² | *Kompas – Priručnik za obrazovanje mladih o ljudskim pravima, P. Brander, R. Gomes, E. Keen, M. Laure Lemineur, B. Oliveira, J. Ondrackova, A. Surian, O. Suslova, Independent Zenica, str. 100.*

¹²³ | *Etika – udžbenik za 4. razred gimnazije, Vesna Šipuš, Školska knjiga, Zagreb, 2000., str. 34.*

Karakteristike	Hepatitis A (HAV)	Hepatitis B (HBV)
INKUBACIJA	☐ 10 — 50 dana	☐ 45 — 160 dana
PRIJENOS	☐ fekalno-oralni (vrlo rijetko preko krvi)	☐ preko krvnih produkata, tkivnih tekućina, (sline), sjemene tekućine, vaginalnim sekretom (seksualna transmisija), dojenjem
RIZIČNE GRUPE	☐ populacija niske osobne higijene ☐ slabe sanitarije ☐ niski socijalni status ☐ domovi, kampovi, vrtići, škole, vojarne ☐ i oni koji su izloženi kontaminiranoj vodi i fecesom kontaminiranoj hrani (školjke, mlijeko, jagode i sl.)	☐ iv. narkomani ☐ homoseksualci ☐ medicinsko osoblje ☐ štićenici domova za mentalno retardiranu djecu ☐ uski kontakti kod izbjeglica, osobito tamo gdje je velik broj nosilaca virusa B ☐ novorođenčad i djeca HBs Ag pozitivne majke

Hepatitis C (HCV)

- 15 — 21 dan
- izloženost krvnim produktima, ubodni incidenti, vjerojatno i seksualni kontakt, vertikalna transmisija s majke na dijete
- iv. narkomani
- homoseksualci
- medicinsko osoblje
- bolesnici na hemodijalizi
- transplantacije bubrega

Zdravstvena njega 3 – zdravstvena njega neuroloških i infektivnih bolesnika te starijih osoba, Ljiljana Broz, Maja Budisavljević, Sanda Franković, Teodora Not, Školska knjiga, Zagreb, 2005., str. 184-185.

“Heteroseksualnost - sklonost općenju sa osobama drugoga spola. **Homoseksualnost** - sklonost seksualnim aktivnostima vezanim uz isti spol.”¹²⁴

Čistoća i homoseksualnost

Homoseksualnost označava odnose između muškaraca ili žena koji osjećaju spolnu privlačnost, isključivu ili pretežitu, prema osobinama istoga spola. Očituje se u vrlo različitim oblicima kroz vjekove i u različitim kulturama. Njezin psihički nastanak ostaje velikim dijelom neprotumačiv. Oslanjajući se na Sveto pismo, koje ih prikazuje kao teško izopačenje Predaja je uvijek tvrdila da su "čini homoseksualni u sebi neuredni." Protive se naravnom zakonu. Oni spolni čin zatvaraju daru života. Ne proizlaze iz prave čuvstvene i spolne komplementarnosti. Ni u kojem slučaju ne mogu biti odobreni.

Nemali broj muškaraca i žena pokazuje duboke homoseksualne težnje. Ne biraju oni svoje homoseksualno stanje; ono za većinu njih predstavlja kušnju. Zato ih treba prihvaćati s poštovanjem, suosjećanjem i obazrivošću. Izbjegavat će se prema njima svaki znak nepravedne diskriminacije. Te su osobe pozvane da u svom životu ostvare Božju volju, i ako su kršćani, da se sa žrtvom Gospodinova Križa sjedine poteškoće koje mogu susresti uslijed svojega stanja.

Homoseksualne osobe pozvane su na čistoću. Krepostima ovladavanja sobom, odgojiteljicama nutarnje slobode, kadšto uz potporu nesebična prijateljstva, molitvama i sakramentalnom milošću, one se mogu i moraju, postupno i odlučno, približiti kršćanskom savršenstvu.

KATOLIČKI KATEKIZAM, Zagreb 1994, str. 579.

Etika – udžbenik za 4. razred gimnazije, Vesna Šipuš, Školska knjiga, Zagreb, 2000., str. 35.

“S time se u vezi pojačava i interes za spolnost, s prolaznim *autoerotskim* (masturbacija) pojavama koje su ponekad vezane uz neke naznake *homoseksualnosti*; u toj su ranoj adolescentnoj dobi vrlo uobičajena intimna prijateljstva istospolne djece. I jedno i drugo su normalne i prolazne pojave iz kojih mogu nastati teškoće najčešće zbog neprimjerene reakcije okoline. Ovu prolaznu fazu redovito zamijeni interes za osobe suprotnog spola uz postupan razvoj sve dubljih heteroseksualnih veza.”¹²⁵

“Poremećaji nagona

Transvestitizam (doživljaj spolnog uzbuđenja pri odijevanju odjeće suprotnog spola)
Promijenjeni spolni nagon u odnosu na vlastiti spol – homoseksualizam.”¹²⁶

Mentalne bolesti u ICD10 i DSM-IV

“26. Analitičko tumačenje – projekcije homoseksualnosti.

I. Bolesnik je seksualno privučen drugim muškarcima;

124| *Etika – udžbenik za 4. razred gimnazije, Vesna Šipuš, Školska knjiga, Zagreb, 2000., str. 103-104.*

125| *Pedijatrija – udžbenik za medicinske škole, Duško Mardešić, Školska knjiga, Zagreb, 2005., str. 16.*

126| *Psihijatrija za medicinske sestre, Davor Moravek, Medicinska naklada, Zagreb, 2000., str. 32.*

2. Nastupa reaktivna formacija;

3. Nepostojanje logične osnove i projektovanje.”¹²⁷

“Virus se najčešće prenosi spolnim odnosom, onečišćenim iglama pri intravenskom uštrcavanju opojnih droga te transfuzijama zaražene krvi. ... Zbog svega toga u određenih je skupina rizik od oboljevanja od AIDS-a znatno povećan. To su uživaoci droga, homoseksualci, osobe koje često mijenjaju seksualne partnere te osobe koje zbog različitih razloga moraju primati transfuziju krvi.”¹²⁸

“Neke osnovne definicije su: biseksualac - odnosi se na osobu koju privlače osoba/e i istog i suprotnog spola; homoseksualac - je izraz koji se koristi za homoseksualnog muškarca. U nekim krugovima on obuhvata i homoseksualne žene (lezbijke); Homoseksualac se odnosi na osobu koju privlače samo osobe istog spola; Heteroseksualac se odnosi na osobe koje privlače samo osobe suprotnog spola; Lezbijka se odnosi na ženske homoseksualce, tj. ženu koju privlače druge žene; Transeksualac se obično odnosi na osobu sa drugačijim spolom od onog biološki naglašenog (tj. muškarac u tijelu žene i obratno); LGBT je skraćenica od lezbijka, homoseksualac, biseksualac i transeksualac.”¹²⁹

Spolne uloge

“S druge strane, kršenje moralnih normi i nepisanih zakona društva također ima svoje posljedice: može uzrokovati gubitak ugleda, promijeniti odnos društva prema pojedincu, pa i njegov odnos prema samome sebi. Zato je važno nikada sebe ne dovesti u situaciju da moramo skrivati svoja djela i bojati se da će ih jednoga dana netko razotkriti kao ilegalan ili nemoralan – pa je najjednostavnije ne činiti ih.”¹³⁰

“Zlouporaba seksa moguća je i promiskuitetom, odnosno sudjelovanjem u usputnim i slučajnim seksualnim odnosima, bez dovoljnog poznavanja partnera. Osim što nije dobro varati svog ljubavnog partnera, jer ga možemo povrijediti, što on svakako ne zaslužuje, **vjernost** je korisna i zbog izbjegavanja opakih bolesti od kojih je najteža AIDS.”¹³¹

127| *Neuropsihijarija za III razred medicinske škole, Dr. Milan Novaković, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Srpsko Sarajevo, 2003./2004., str. 172.*

128| *Patologija i patofiziologija, Asja Jelaković i Igor Andreis, Školska knjiga, Zagreb, 2007., str. 131.*

129| *Kompas – Priručnik za obrazovanje mladih o ljudskim pravima, P. Brander, R. Gomes, E. Keen, M. Laure Lemineur, B. Oliveira, J. Ondrackova, A. Surian, O. Suslova, Independent Zenica, str. 331.*

130| *Etika – udžbenik za 4. razred gimnazije, Vesna Šipuš, Školska knjiga, Zagreb, 2000., str. 21.*

131| *Ibid, str. 37.*

Demokracija i ljudska prava

“U središtu multikulturalizma je identitet žene i odnos muškarac-žena. Feministkinje ističu problem “seksualnog proganjanja”. Iznimno je složen i problem identiteta: “crni problem” Latinoamerikanaca, Indijanaca, Portorikanaca. Zatim, identitet homoseksualca, lezbejki, religijskih skupina, sljedbi, hendikeperenih i prezrenih, čiji je glas sveden na tišinu. Sve ove skupine traže udio u javnom prostoru, identificiranju i priznanju.”¹³²

U daljem razvoju adolescenta postupno se stječe sposobnost uspostave sve tješnjih emocionalnih veza – davanja i primanja – s pojedinom osobom suprotnog spola, dok pripadnost skupini vršnjaka gubi na važnosti. Adolescent postupno stječe vlastitu osobnost i seksualni identitet, što znači preuzimanje ženske ili muške uloge u životu. Kraj adolescencije koji nije moguće vremenski točno definirati jer su kriteriji višestruki i složeni i jer je individualno varijabilan, definiran je stjecanjem *pune psihosocijalne zrelosti*. To znači da je mlad čovjek stekao svijest o vlastitoj osobnosti i seksualnoj orijentaciji, da je stekao sposobnost apstraktnog mišljenja, sagledavanja posljedica svojih stavova i akcija, da je izgradio stav prema obitelji i svojim vršnjacima, kao i o svojim profesionalnim ciljevima.

Kao i u svakom razvojnom fenomenu i u emocionalnom i psihosocijalnom razvoju adolescenata postoji vrlo velika širina varijabilnosti: neka djeca prolaze kroz to razdoblje vrlo burno i s puno teškoća, u druge pak djece proces sazrijevanja teče postupno i – barem naoko – mirno.

Pedijatrija – udžbenik za medicinske škole, Duško Mardešić, Školska knjiga, Zagreb, 2005., str. 17.

“Hajde da pričamo o seksu! ‘Da li ste čuli da je Petar homoseksualac?’... U ovoj aktivnosti se koristi tehnika ‘akvarijum’, u svrhu istraživanja stavova prema seksualnosti, uključujući homofobiju....Ukazati na pitanja i prava koja se odnose na seksualnost, uključujući i homoseksualnost....Određite nekoliko učesnika koji su otvoreni u priči o seksualnosti, zaključujući heteroseksualnost i homoseksualnost, biseksualne i transseksualne muškarce i žene.... Objasnite da, iako mnogi ljudi smatraju da je seksualnost privatna stvar, pravo na zaštitu od diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije je osnovno ljudsko pravo, zaštićeno zakonom u većini evropskih zemalja.”¹³³

“Neka od čestih pitanja i tema mogu biti: Šta je homoseksualnost? Koje su razlike između heteroseksualaca, homoseksualaca, lezbejki, biseksualaca i transseksualaca? Da li je homoseksualnost bolest? Kako ljudi postaju homoseksualci ili lezbejke? Šta sa rizikom od AIDS? Homoseksualnost je prihvaćena u nekim zemljama, gej osobe se mogu i vjenčavati a u drugima ih osuđuju na smrtnu kaznu? Kako homoseksualci vode ljubav?

¹³² | *Demokracija i ljudska prava (zbornik radova), Rahela Džidić (urednik), Civitas BiH, 2003., str. 157.*

¹³³ | *Kompas – Priručnik za obrazovanje mladih o ljudskim pravima, P. Brander, R. Gomes, E. Keen, M. Laure Lemineur, B. Oliveira, J. Ondrackova, A. Surian, O. Suslova, Independent Zenica, str. 94.*

Dozvoljeno godište za brak ili seksualne odnose: treba li biti drugačije za homoseksualce? Usvajanje djece i brak: da li se gej i lezbejski parovi trebaju vjenčavati? Da li trebaju usvajati djecu? Zašto? Zašto ne? AIDS: Da li je tačno da su homoseksualci više izloženi riziku?¹³⁴

¹³⁴ Ibid, str. 96.

ŠKOLSKI UDŽBENICI: DEFINICIJE I ZNAČENJA

Spol

Spol je društveni konstrukt, društveno uvjetovana medicinska i zakonska klasifikacija spolnih/reproduktivnih bioloških karakteristika i to prvenstveno na temelju vanjskih spolnih organa. Društveno, spol podrazumijeva samo dvije kategorije unatoč postojanju spolnog razlikovanja (hormoni, hromozomi, spolni organi, gonadi, itd.) koje prevazilazi kategorije “ženskog” i “muškog” spola.

Spolni identitet podrazumijeva vlastitu koncepciju spola.

Transeksualna osoba je osoba koja želi i ima namjeru promijeniti svoj spol; osoba koje je (djelomično ili potpuno) modificirala svoje tijelo da bi izrazila svoj spolni (i rodni) identitet (uključuje fizičku i/ili hormonsku terapiju i operaciju) te osoba koja je promijenila spol u skladu sa svojim spolnim identitetom.

Spol uključuje četiri bitna segmenta: gonade, spolne organe (genitalije), hormone i hromozome. Ova četiri segmenta se uglavnom podudaraju unutar dva tipična razvoja spola, koje nazivamo muški i ženski. Pod ovim se misli na to da tipični razvoj muškog spola uključuje: testise i penis, većinsko lučenje testosterona i hromozomsku strukturu 46 XY. Tipični razvoj ženskog spola uključuje: jajnike, klitoris, vaginu, vaginalni otvor i maternicu; većinsko lučenje estrogena i hromozomsku strukturu 46 XX.

Budući da se ova četiri segmenta mogu podudariti mimo dva tipična razvoja spola, dolazi se do konstatacije da atipičan razvoj spola iako netipičan, ipak postoji, i nije nužno anomalija, bolest, nakaznost, deformacija muškog ili ženskog razvoja spola. Iako ne postoje samo dva spola, sve se podređuje tim dvijema kategorijama. To je vidljivo kroz medije, atmosferu društva, kulturu i naravno obrazovanje i školske udžbenike.

Spol prvostepeno zaključuje/klasificira medicinsko osoblje nakon rođenja djeteta na osnovu vanjskih spolnih organa. Osim što je medicinska, spol je i zakonska i društvena klasifikacija. Svaka osoba, na osnovu pripisanog spola pri rođenju, dobija rodne odlike (ime, odjeću, igračke...) kao i matični broj koji u sebi nosi odliku spola.¹³⁵ Spolne uloge i norme također proizilaze iz muškog ili ženskog spola, kao i očekivano seksualno ponašanje - heteroseksualnost.

Međutim, pitanje spola nije samo pitanje biologije i medicine niti je pitanje društvenog podrazumijevanja, već je i suštinska okosnica feminističkih, rodnih i queer sagledavanja, dekonstrukcija i teorija. Što je još važnije, spol je temelj osobnog identiteta i samoostvarenja i kao takav predstavlja identitetsku određenicu te pravo svake osobe na samodefinisanje i samoidentifikaciju.

¹³⁵ Od 1976. godine, BiH, kao i ostatak bivše SFRJ, koristi sistem jedinstvenih matičnih brojeva građana/ki (JMBG). Broj je sastavljen od 13 cifara (DDMMGGGRRSSSK) od kojih prvih sedam brojeva se odnosi na datum rođenja (DD-MMGGG) dok naredne dvije brojke se odnose na geografsko područje (u slučaju BiH, ovi brojevi su 10 do 19) (RR). Naredni brojevi se odnose na spol u kombinaciji sa matičnim brojem u Matičnoj knjizi rođenih (brojke od 000-499 se odnose na muški spol dok brojke 500-999 se odnose na ženski spol (SSS)). Posljednji broj je kontrolni broj (K).

Iako se spol sagledava kao fiksna karakteristika i odlika, spol nije toliko fiksna i nepromjenjiva koliko se na prvi pogled čini. Pitanja transeksualnosti kao i interseksualnosti remete binarnost spola kao izričito muškog i ženskog nepromjenjivog komoditeta. Ako je spol samo muški ili ženski, da li to znači da je spol samo atribut muškaraca i žena? U slučaju transeksualnosti, osobe koje žele samo djelimično modificirati spol su prisiljene (po medicinskim standardima) da naprave kompletnu tranziciju iz jednog u drugi spol i kada to ne žele.¹³⁶ Intereseksualne osobe, i u slučaju nepostojanja medicinske nužde, su primorane da se njihov spol normalizira u jedan od dva spola bez njihovog znanja ili odluke.

Iako je pitanje spola mnogo kompleksnije od binarnog sistema muškog-ženskog, ravnopravnost spolova se svodi na promjenu spolnih/rodni uloga i očekivanja a ne na uklanjanje hijerarhije i diskriminacije, barem u Bosni i Hercegovini. Ravnopravnost spolova se odnosi samo na ravnopravnost između muškaraca i žena a ne na ravnopravnost i nediskriminaciju po osnovi spola, roda ili seksualne orijentacije, o kom god spolu, rodu ili seksualnoj orijentaciji bila riječ.

U društvenoj zajednici spol nema konkretnu definiciju izuzev “muško” i “žensko,” što predstavlja tautološki krug, odnosno obrazlaganje istog istim. Spol, kao takav ima samo društvenu ili tjelesnu sliku muškog ili ženskog, muškarca ili žene. Veća vrijednost se daje jednom spolu u poređenju sa drugim, to jeste muškom nad ženskim što dovodi do (in) direktnog degradiranja i ponižavanja žena, što je slučaj i u školskim udžbenicima: “Ti (Stvoritelj) si stvorio ljude. I to je dobro! Ali ti si stvorio i žene. To, to nije dobro!... Žena i dikobraz, to je jedna te ista stvar.”¹³⁷

Spol se u udžbenicima tretira kao koncept koji se podrazumijeva. On nije jasno definisan. U najboljem slučaju, prožima se informacija da se spol odnosi na biološke karakteristike spolnog i reproduktivnog sistema, dok, u najgorem slučaju, spol se odnosi na “muškarca” ili “ženu.” Drugim riječima, definisanje ne započinje sa terminom spol već sa terminima “muški spol” i “ženski spol,” te dječak i djevojčica, muškarac i žena. Ono što i dalje ostaje neodređeno je nedefinisanost samih termina.

Iako se spominju četiri segmenta spola, u udžbenicima se karakteristike uglavnom spominju kao muški spolni organi, ženski spolni organi, muške spolne žlijezde, ženske spolne žlijezde, muški reproduktivni organi, ženski reproduktivni organi, ženski hormoni, muški hormoni, itd. Spol ne postoji izvan koncepta muškog i ženskog.

Termini spol i rod se poistovjećuju jedan sa drugim, tj. u većini udžbenika, biološko i društveno su jedno te isto jer ono što je u suštini rod se pripisuje spolu. Međutim, postoje udžbenici koji prave razliku između termina spol i rod, ali ne kroz cijeli udžbenik i svo štivo. U jednom udžbeniku je čak došlo do kompletne zamijene definicija.

U udžbenicima biologije, spol se navodi kao opredjeljenje pripadnosti koje je definisano uoči oplodnje. Upućuje na muški, ženski, djevojku, dječaka, muškarca, ženu, mužjaka i ženku. Također, spol upućuje na gonade, hromosome, spolne organe i hormone. Spol

136| *Transeksualne osobe koje se odluče za tranziciju (MTF ili FTM – male to female ili female to male) uglavnom moraju napraviti kompletnu tranziciju iz jednog u drugi spol da bi na osnovu finalne medicinske klasifikacije mogle i pravno promijeniti kategoriju spola na svim važećim pravnim dokumentima.*

137| *Etika 2. udžbenik za drugi razred gimnazije, Vesna Šipuš, Školska knjiga, Zagreb, 2001., str. 23-24.*

kao binaran je prikazan kroz slike i rodno stablo. Također, jezički se koristi uglavnom samo muški rod.

U udžbenicima psihologije se navodi da je spol određen u trenutku začeća i da hormoni, u psihološkom smislu, utiču na formiranje muških i ženskih crta ličnosti. Dalje, hormoni utiču na maskularizaciju žena (koriste termin da djevojčice rastu kao muškobanjaste) i feminiziranje muškaraca. Dok po nekim udžbenicima, hormoni utiču na seksualnu orijentaciju. Spol je i dalje definisan samo kao muški i ženski, muškarci i žene. Hormonima je dat najveći značaj budući da se smatra da su fizički izgled i ponašanje najviše povezani sa hormonima.

U udžbenicima sociologije, spol je predstavljen kao biološke i somatske razlike između muškaraca i žena. Čovjek se biološki rađa kao muškarac ili žena. Razlike između muškaraca i žena su prouzrokovane ili biološkim razlikama ili prirodnom podjelom rada, to jeste proizvod je kulture te je stereotipno okarakterisan.

Jedino dva udžbenika su ponudila definiciju, kao i razliku između spola i roda. U *Sociologiji za 3. razred gimnazije* za hrvatski plan i program, spominje se razlika između spola i roda: "Pod utjecajem anglosaksonske literature razlikuju se spol (sex) i rod (gender). Izraz spol označava biološke, somatske razlike između muškaraca i žena. Izraz rod označava proces u kojem se biološkim razlikama muškaraca i žena pripisuju društvena i kulturna obilježja te se svrstavaju u određene skupine."¹³⁸

Drugi udžbenik je *Priručnik za obrazovanje mladih o ljudskim pravima*. Međutim, iako po-hvalno da ovaj udžbenik uključuje oba pojma, čini se da je došlo do greške budući da su pojmovi definisani u rotirajućem redosljedu: "Rod se odnosi na biološke razlike između muškaraca i žena, koje su univerzalne i ne mijenjaju se. Spol se odnosi na društvene atribute koje saznajemo ili tražimo kroz socijalizaciju kao članovi određene zajednice. Spol se stoga odnosi na društvene atribute, uloge, aktivnosti, odgovornosti i potrebe vezane za postojanje muškaraca (muški) i žena (ženski) u određenom društvu i u određeno vrijeme, i kao članove određene zajednice u tom društvu."¹³⁹

Spolni identitet nije termin koji se često spominje u udžbenicima, ali u domeni psihologije, spolni identitet se definiše kao shvatanje sebe kao muškarca ili žene. U drugom udžbeniku, spolni identitet predstavlja svijest o vlastitom spolu kao i stepen psihološkog prihvatanja svoje biološke određenosti muškosti i ženskosti. Nedostaje informacija da spolni identitet ne mora nužno slijediti pripisani spol niti pripisane spolne uloge i norme. Također, nedostaje informacija o spolnom neidentificiranju kao i informacije o transrodnosti i transeksualnosti.

U svim udžbenicima, očit je nedostatak definicija koja uključuje individualni identitet ili individualno poimanje identiteta koje prevazilazi društveno zadate definicije. To je razlog zašto spolni identitet i spolne uloge proizilaze jedno iz drugog, u ovim školskim udžbenicima. Bez puno kritičkog sagledavanja, društveni pritisak je viđen kao "prirodan" i pozitivan jer usmjerava sve osobe ka njihovom pripisanom spolu: "Kako se razlike povećavaju postajemo tipični predstavnici spola, u potpunosti prihvatamo tu ulogu. Pomoću

138| Str. 136.

139| Kompas – Priručnik za obrazovanje mladih o ljudskim pravima, P. Brander, R. Gomes, E. Keen, M. Laure Lemineur, B. Oliveira, J. Ondrackova, A. Surian, O. Suslova, Independent Zenica, 100.

opažanja i imitiranja, nagrada i kazni, djeca uče da pronalaze sebe u određenom spolu i ponašaju se u skladu s njim. Kroz jezik, oblačenje, igračke, pjesme, društvo oblikuje pojam spola. Spol postaje shema po kojoj se govori, radi i živi.”¹⁴⁰ Očigledan je nedostatak informacija o pravu svake osobe da odlučuje o vlastitom tijelu kao i identitetu, odluke koje mogu ali i ne moraju da se uklapaju u binarni koncept ‘muškarca’ i ‘žene’ ili ‘muškog’ i ‘ženskog’.

Udžbenici psihologije najviše ulaze u detalje spolnih uloga i stvaranja spolnog identiteta te samim time i rodnog identiteta. Na primjer, spol se navodi kao jedina karakteristika koja je bitna jer se postupanje sa djetetom od rođenja određuje njegovim spolom. Dodatno, sa djetetom se postupa na nepromjenjive i uvijek iste načine: “Djeca odrastanjem uviđaju da spolne uloge određuju društvo i djeca pokazuju sklonost aktivnostima svog spola a izbjegavaju ove drugog spola.”¹⁴¹

U srednjoškolskim udžbenicima, iako je rijetko definisan, spol je korišten kao sinonim za muškarca ili ženu, muško ili žensko, dječaka ili djevojčicu. Također, udžbenici većinski ne prave razliku između spola i roda. Spol je isključivo predstavljen u okvirima binarnog koncepta i cijela dinamika se zasniva na relaciji muškaraca i žena i početna je tačka svakog daljnjeg pojma, bilo riječ o seksualnosti, porodici, ravnopravnosti, seksualnoj orijentaciji, braku, moralu ili čak intereseksualnosti. Rod kao termin se koristi u iznimnim slučajevima. Transeksualnost se nigdje ne spominje kao ni individualna perspektiva u definisanju i prevazilaženju društvenih normi. Definicija spola je jako skućena, nepotpuna i nestandardizovana kroz sve udžbenike, međutim ovakav pristup upućuje na snagu društva koja putem nagrada i kazni kreira i iznova stvara nepromjenjiv i fiksni spol.

Interseksualnost

“Ako izvana na djetetu primjetimo bilo kakvu promjenu koja odstupa od fiziološkoga, tiho pozovemo ginekologa i on će to saopštiti majci.”

Zdravstvena njega trudnice, roditelje i babinjače – udžbenik za 3. razred škole za primalje, Katica Pecigoš-Kljuković, Školska knjiga, Zagreb, 2005., str. 38.

Interseksualne karakteristike odnose se na spolna razlikovanja (unutar i između hromozoma, gonada, hormona i spolnih organa) koja odstupaju od uvriježenog društvenog spolnog razlikovanja koje osobe dijeli na samo dvije kategorije: ‘ženski’ i ‘muški’ spol.

Interseksualnost je medicinska definiranost i razvoj spola izvan izričito tipičnog “muškog” i “ženskog” razvoja spola, to jeste razvoja spola koji uključuje atipičan razvoj unutar spolnih hromozoma, gonada, reproduktivnih kanala i genitalija.

Interseksualnost ili poremećaj razvoja spola podrazumijeva niz nestandardnih stanja i procesa razvoja spola koja uključuju: kongenitalni razvoj nejasnih genitalija (klitorome-

140| Psihologija – udžbenik za treći razred gimnazije, Jasminka Zečo, Denfas, Tuzla, 2005., 262.

141| Opća psihologija, Elharun Selimović, Bosanska riječ, Tuzla, 2004., str. 145.

galija, mikropenis, itd.); kongenitalnu razdvojenost interne i eksterne spolne anatomije (sindrom kompletne nesenzitivnosti na androgen); nekompletan razvoj spolne anatomije (vaginalna i gonadalna ageneza); nestandardni razvoj spolnih hromozoma (Turnerov sindrom, Klinefelterov sindrom, itd.); nestandardni razvoj gonada (ovotestisi).¹⁴²

Iako poznata od davnih vremena, interseksualnost se u medicini prvi put spominje u 19. vijeku, u kontekstu 'abnormalija' u spolu novorođenčadi. Termin kojim se tada označavala (a koji je još uvijek u upotrebi) je "hermafroditizam"¹⁴³ odnosno "pseudohermafroditizam."¹⁴⁴ Međutim, interseksualnost u tom periodu nije podrazumijevala nikakve medicinske procedure "normalizacije" spola, koje je inicirala moderna medicina. "Normalizacija spola" podrazumijeva hirurške zahvate i hormonalne terapijame na novorođenim bebama, djeci kao i odraslim osobama kod kojih je interseksualnost dijagnosticirana. Iako su neki hirurški zahvati i medicinske intervencije neophodni, u većini slučajeva, hirurške intervencije nisu neophodne, već se pravdaju "...psihološkim problemima koje može izazvati mješanje spolnih kategorija na društveno neprihvatljive načine."¹⁴⁵

Iako interseksualnost predstavlja pitanje ljudskih prava, budući da se radi o tjelesnom integritetu i odlukama o vlastitom tijelu, u najčešćem broju slučajeva, ove odluke ne donosi sama osoba već roditelji, odnosno medicinsko osoblje.

U većini zemalja ne postoji zakonska regulativa koja bi regulisala ovo pitanje – interseksualnost se mahom tretira kao "poremećaj" ili "tabu," koji se riješava iza zatvorenih vrata. Izuzetak je država Kolumbija, koja je, na osnovu slučaja vođenog pred Ustavnim sudom 1995. godine, usvojila tri odluke da roditelji i medicinsko osoblje ne mogu donositi odluku u ime djeteta o operacijama koje imaju za cilj određivanje djetetovog spolnog identiteta. Roditelji mogu donijeti odluku o operaciji jedino ukoliko su informisani i svjesni rizika i alternativnih tretmana koji su mogući tokom rane dobi. No, ukoliko je dijete starije od 5 godina, ova mogućnost je potpuno isključena jer je dijete već razvilo spolni identitet.¹⁴⁶ U Bosni i Hercegovini ne postoje zvanični podaci o broju interseksualnih osoba, niti standardizovana pravila ili zakoni koji se odnose na ovo pitanje. Svjetska statistika navodi da se svaka 2000. beba rađa kao interseksualna.

Kada je riječ o sadržaju udžbenika, udžbenici biologije navode postojanje poremećaja hromozoma, koji se objašnjava postojanjem viška ili manjka hromozoma kod muškog ili ženskog spola. Spol je i dalje ili muški ili ženski te se poremećaj dešava jednom od ta dva spola. Hermafroditizam i pseudohermafroditizam, kao poremećaji se također navode

142| *Kreacija spola? roda?*, Jelena Poštić, Svetlana Đurković i Amir Hodžić, *Ženska soba*, Zagreb, 2008.

143| Hermafrodit je mitološka božanska ličnost, dijete Afrodite i Hermesa po kojima dobija ime, i koja ima vanjske odlike i muškog i ženskog spola. Po jednoj priči, Hermafrodit je oličenje dva spola, po svojim roditeljima. Po drugoj priči, Hermafrodit je dječak u kojeg se zaljubljuje Salmacis i čiju ljubav on odbija. Prihvativši njegovu odluku, Salmacis ga je ostavila na miru, ali samo prividno. Nakon što je vidjela Hermafrodita u jezeru kako sam pliva, krenula je za njim i obasula ga poljupcima. Ovog puta nije prihvatila njegovo odbijanje i što je on više pokušavao da se odvoji od nje tako se ona grčevitije držala za njega, tražeći od bogova/inja da joj usliše jednu jedinu želju a to je da ona i Hermafrodit nikad ne budu razdvojeni. Uslišivši njenu želju, bogovi/nje napraviše od dva tijela jedno, od dva spola jedan.

144| *Lessons from the Intersexed*, Suzanne J. Kessler, Rutgers University Press, New Brunswick, New Jersey i London, 2002., str. 26.

145| *Ibid.*

146| <http://www.isna.org/node/516>

kao muški i ženski.¹⁴⁷ Neke navedene posljedice su mentalna zaostalost. U udžbeniku porodništva i ginekologije, spominje se hiperandrogenizam i to u svojstvu poremećaja.¹⁴⁸ U udžbeniku kirurgije, hipospadija kao i epispadija i fimoza su opisane kao prirodne nakaznosti.¹⁴⁹

Intereseksualnost kao termin se uglavnom ne spominje niti je precizno definisan, osim u udžbeniku pedijatrije i to kao interseksualizam ili poremećaj diferenciranja spola.¹⁵⁰ Intereseksualnost se spominje u svojstvu nasljedne bolesti čovjeka, nasljedne bolesti hromosoma, poremećaja, genetske mutacije, anomalije, abnormalnosti, aneuplodije u čovjeka i nakaznosti.¹⁵¹ Intereseksualne osobe čine manjinsku skupinu čija ljudska prava se trebaju promovirati i štiti te se treba voditi računa o nekorištenju termina kao što su abnormalnost i nakaznost jer su netačni i devalidirajućeg su karaktera. Obrazovni sistem ne smije učestvovati u širenju pogrešnih informacija niti u stvaranju predrasuda te stavljanju bilo koje manjinske populaciju u poziciju daljnje diskriminacije koja direktno vodi ka nepoštivanju ljudskih prava i na isključivanje iz društvenog života.

Ono što nedostaje u ovim udžbenicima je informacija o pravu intereseksualne osobe da sama odlučuje o svom tijelu i spolnom/rodnom identitetu, pogotovo u slučajevima gdje ne postoji medicinska neophodnost. Ovo pravo uključuje biranje identiteta koji može, ali i ne mora da se uklapa u binarni koncept “muškarca” i “žene” ili “muškog” i “ženskog.” Također, nedostaje informacija o osjetljivosti ovog pitanja te koje su smjernice u njegovom sagledavanju i prevazilaženju, kako za dijete i roditelje tako i za medicinsko osoblje i generalnu javnost.¹⁵²

147| Pedijatrija – udžbenik za medicinske škole, Duško Mardešić, Školska knjiga, Zagreb, 2005., str. 20-21.

148| Porodništvo i ginekologija – udžbenik, Dubravko Habek, Školska knjiga, Zagreb, 2005., str. 98.

149| Kirurgija – udžbenik za učenike srednjih medicinskih škola, Ivan Prpić i sur., Školska knjiga, Zagreb, 1998., str. 218.

150| Pedijatrija – udžbenik za medicinske škole, Duško Mardešić, Školska knjiga, Zagreb, 2005., str. 20-21.

151| Pod nasljednim bolestima – hromosopatijama, naveden je Daunov sindrom kao i slijedeća izjava: “Što je još važnije, danas je moguće ustanoviti prisustvo hromosomske mutacije u još nerođenog djeteta, zapravo već u vrlo ranim fazama embrionalnog razvika. Na taj način se pravovremenim pregledom može spriječiti rađanje djeteta sa hromosomskim poremećajem, djeteta koje bi imalo tešku nasljednu bolest i bilo bi na nesreću i teret ne samo sebi nego i cijeloj svojoj okolini.” Biologija, A. Sofradžija, Lj. Berberović i R. Hadžiselimović, Svjetlost, Sarajevo, 2005., str. 95.

152| Za više informacija o kliničkim smjernicama za medicinsko osoblje pogledati *Clinical Guidelines for the Management of Disorders of Sex Development in Childhood*, Consortium on the Management of Disorders of Sex Development, ISNA, 2006, <http://www.dsdguidelines.org/files/clinical.pdf>, a za više informacija o preporukama za roditelje pogledati *Handbook for Parents*, Consortium on the Management of Disorders of Sex Development, ISNA, 2006, <http://www.dsdguidelines.org/files/parents.pdf>.

Rod

Rod je individualni konstrukt vlastitog identiteta/izražavanja koji potvrđuje, negira i/ili nadilazi društveno zadane i formirane spolne i rodne uloge “muškaraca” i “žena” kao i cijelu binarnu osnovu “muškog” i “ženskog”. Također, rod je i društveni konstrukt spola koji po definiciji određuje društvene uloge “muškaraca” i “žena”, to jeste, kreira konstrukt “muškarca” i “žene.”

Rodni identitet podrazumijeva vlastitu rodnu samokoncepciju. Rodni identitet tiče se svakoga ljudskog bića i ne znači samo binarni koncept “muškoga” ili “ženskoga.”

Rodno izražavanje je vizualna i vanjska prezentaciju svake osobe koja se očitava kroz odijevanje, odjevne ili tjelesne oznake, frizuru, ponašanje i jezik tijela.

Transrodnost - termin koji obuhvata različite načine iskazivanja rodnih i spolnih identiteta koji su drukčiji od tradicionalno uvjetovanih uloga.

Ako spol predstavlja matricu, rod predstavlja jezik. Rod je sve ono što nam se daje, lijepi, poklanja, oblači, govori, te ponavlja od malih nogu. Odnosi se na norme i uloge kao i imena, jezik, odjeću, obuću, vrijednosti, emocije, nakit, šminku, govor tijela, boje, frizure, hobije, sportove, zanimanja, parfeme, igračke, ponašanja i ostalo.

Isto kao spol, rod uključuje jednu jako bitnu komponentu - individualni osjećaj i konstrukt vlastitog rodnog identiteta. Individualni osjećaj roda prati, prevazilazi ili negira društvene norme/uloge. Drugim riječima, isto kao i u slučaju spola i spolnog identiteta, pravo je svake osobe da sama odredi i definiše svoj rodni identitet, koji može, ali i ne mora da se uklapa u binarni koncept “muškarca” i “žene” ili “muškog” i “ženskog.” Samim tim, spol i rod, kao i spolni i rodni identitet, ne moraju nužno da se poklapaju. Činjenica da se rodimo sa određenom kombinacijom hromozoma, gonada, hormona i spolnih organa, ne smije da određuje naš rodni identitet i društvenu poziciju.

Rod je promjenjiv i mijenjao se kroz vijekove. Uslovljen je društvenim promjenama, kontekstima, kulturama kao i individualnim osjećajem i potrebama. Ranije je bilo nezamislivo da žene nose pantalone, dok je danas to opšte prihvaćena pojava. Međutim, fleksibilnost i pomicanje rodnih granica nisu jednake za sve niti podrazumijevaju otvaranje granica unutar samog poimanja koncepta roda.

Osobe koje su prevazilazile društveno zadane spolne i rodne uloge su širom svijeta, do dolaska i standardiziranja univerzalnih religija, bile prihvaćene i poštovane unutar svojih zajednica. Transrodnost kao i interseksualnost je dokumentovana po cijelom svijetu, uključujući Balkan. Prvi pisani spisi koji uvode zabranu na osnovu spola/roda i izražavanja jeste *Stari testament*: “Žena da ne nosi muškoga odijela niti čovjek da se oblači u ženske haljine jer je gad pred Gospodinom Bogom tvojim ko god tako čini.”¹⁵³ Nakon što je rimski car Konstantin 342. godine n.e. uzdigao hrišćanstvo na nivo državne religije, 390. godine n.e., usvojen je zakon da se muška feminiziranost više ne može tolerisati i da je kazna smrt spaljivanjem: “dom muške duše mora biti svetinja za sve, i svako ko napusti

153| V Knjiga Mojsijeva, 22:5

svoj spol ne može težiti ka drugom spolu bez najstrožije kazne (smrt spaljivanjem).¹⁵⁴ Slične prakse i zakone je usvojila i sama Crkva, regulišući i standardizujući spol i rod u različitim pravilnicima i pozivajući se na njih, između ostalog i tokom perioda inkvizicije i suđenja vješticama. Slična praksa u vidu zabrana i kazni smrću je ostala na snazi vijekovima, pa i do dan danas u nekim državama i zajednicama.

Većina srednjoškolskih udžbenika ne pravi nikakvu distinkciju između spola i roda. Spol i rod su predstavljeni kao jedno te isto, odnosno društvena uloga “muškarca” ili “žene” (ne postoji ništa između) određena je našim spolom. Tekstovi se rijetko bave rodnom, tako da se predstavljanje rodnih uloga, svedenih na “ženu” i “muškarca” uglavnom iščitava iz primjera spolnih uloga koje se zatim prožimaju kroz pitanja porodice, braka, sazrijevanja ličnosti. Naravno, prihvatanje svoje spolne (odnosno rodne) uloge smatra se preduslovom za normalan razvoj ličnosti i bazirano je na društveno pripisanom spolu.

Ako se obrazovanje koristi kao platforma za reproduciranje društvenih normi, onda je logično da se među studentskom populacijom ne razvija kritičko razmišljanje o ovim pojmovima, niti se podstiče njihov individualni razvoj i shvatanje sopstvenog rodnog, kao ni spolnog identiteta. Drugim riječima, djeca se ne podstiču da stvaraju sopstvene izbore, već naprotiv, da se uklope u društvena očekivanja i norme.

Navođenje određenih primjera ponašanja, uloga i normi utiče na formiranje stava o ovim pitanjima, posebno ukoliko se navode bez ikakvog kritičkog osvrt. Zanimljivo, ili bolje reći ne-podsticanje individue i individualnog razvoja u tekstovima srednjoškolskih udžbenika, najbolje se vidi na različitim primjerima koji se odnose na segment socijalizacije. Cilj socijalizacije je da se dijete usmjeri (što kroz porodicu, što kroz školu) u pravcu ispunjenja društvenih očekivanja.

Većina udžbenika ne spominje pitanje transrodnosti ili transrodnih osoba niti rodnog izražavanja. Tek jedna lekcija spominje pojam “transvestita,” u kontekstu lekcije o poremećajima u ponašanju i DSM-u¹⁵⁵ dok je u jednom udžbeniku psihijatrije transvestitizam listiran kao poremećaj nagona.¹⁵⁶ Iako se u *Priručniku za obrazovanje mladih o ljudskim pravima* spominju transeksualne osobe, one se spominju u kontekstu seksualne orijentacije te “muškarca u tijelu žene i obratno.”¹⁵⁷

Jedan od ciljeva obrazovanja je da se omogući pristup znanju “kao osnovi za razumijevanje sebe, drugoga i svijeta u kojem se živi”¹⁵⁸ Kako bi se ovaj cilj zadovoljio, tema roda i rodnog identiteta kao svojstva svake osobe i osnov nediskriminacije, se mora adekvatno otvoriti i stručno predstaviti.

154| *Romanarum et Mosaicarum Legum Collatio*, V, 4, prevedeno i citirano u *Bisexuality in the Ancient World*, Eva Cantarella, Yale University Press, New Haven, 1991., strana 177.

155| *DSM (Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders)* se odnosi na *Dijagnostički i statistički priručnik mentalnih poremećaja koji izdaje Američko psihijatrijsko društvo*.

156| *Psihijatrija za medicinske sestre*, Davor Moravek, Medicinska naklada, Zagreb, 2000., str. 32.

157| *Kompas – Priručnik za obrazovanje mladih o ljudskim pravima*, P. Brander, R. Gomes, E. Keen, M. Laure Lemineur, B. Oliveira, J. Ondrackova, A. Surian, O. Suslova, Independent Zenica, str. 100.

158| *Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju u Bosni i Hercegovini*, član 13 (a).

Spolne/rodne uloge i očekivanja

Rodne uloge su zbir karakteristika, načina ponašanja, stavova, aktivnosti, normi, obaveza i očekivanja koje određeno društvo ili kultura dodjeljuje i zahtjeva od osoba s obzirom na njihov pripisani spol.¹⁵⁹

Rodne uloge se uče kroz proces socijalizacije i kao takve se internaliziraju te dalje reproduciraju. Pravila i norme se usvajaju kroz porodicu, prijatelje/ice, medije, škole, religiju, zakone, kulturu i umjetnost i svaki drugi aspekt života. Spolni i rodni stereotipi su zasnovani na društvenim očekivanjima povezanim uz određeni spol i reproduktivne uloge, te reproduciranje samog društva kao takvog. Ovisno od spola djeteta, djeca se različito socijaliziraju i uče različitim ulogama i usmjeravaju ka različitim ponašanjima, uključujući seksualno/reproduktivno koje je neminovno heteroseksualno.

Uloge i očekivanja se isključivo nadovezuju na pripisani spol, to jeste muškarca i ženu kao dvije posebne kategorije. Iako se spolne uloge i očekivanja također odnose i na seksualnu orijentaciju, u nizu cijelog iskustva identiteta i seksualnosti, ovaj dio će biti obrađen posebno.

Spolne i rodne uloge u analiziranim udžbenicima se najviše odnose na seksualno ponašanje, seksualnu orijentaciju, brak, porodicu, reprodukciju, devijantna ponašanja i jasne poruke tih uloga koje su protkane kroz pitanja morala (religijskih vrijednosti).

Seksualno ponašanje uključuje elemente bračne zajednice, seks prije braka kao grijeh, seksualitet, spolne bolesti, i seksualne orijentacije, tj. promovisanju dviju jedinki različitog spola i ljubavi između osoba suprotnog spola kao jedinoj legitimnoj.

Opis i razrada ovih uloga nije ništa nego promicanje personalnih (autora/ce) i društvenih lekcija, bez pokušaja njihove dekonstrukcije.

Interesantno je da se kroz udžbenike biologije provlači pitanje braka i porodice, kao dviju društvenih zajednica. Brak i uloga familije se romantiziraju. Tako se navodi da se pubertet završava tako što se stvara prirodni spolni nagon u skladu sa reproduktivnom ulogom u očuvanju vrste. Sa odrastanjem, odrasli postaju sposobni za “normalni” (heteroseksualni) međusobni odnos te njihova naklonost prema partneru/ici suprotnog spola vodi ka stvaranju odgovornosti prema svom/joj partneru/ici. U produžetku, osnovna zadaća spolnih organa je stvaranje potomstva. Samo dva udžbenika spominju masturbaciju i povezuje seksualni nagon i zadovoljavanje istog sa užitkom (što često nije slučaj).¹⁶⁰ Međutim, masturbacija je eksplicitno navedena kao priprema za normalni spolni kontakt sa suprotnim spolom a ne kao individualni čin i individualno zadovoljavanje vlastitih potreba. Iz ovoga bi se moglo zaključiti da je masturbacija samo pubertetska/adolescentna pojava koja završava sa pronalaskom seksualnog partnera/ke suprotnog spola te stupanja u “normalne” seksualne kontakte.

¹⁵⁹ | *LGBTIQ vježbanka: O spolu, rodu, seksualnoj orijentaciji i seksualnosti*, Jelena Poštić, Svetlana Đurković i Amir Hodžić, Udruženje Q, Sarajevo, 2010.

¹⁶⁰ | *Najbliži je opis seksualnih potreba kao javljanje potreba za oslobađanje seksualnih napetosti i potreba za reprodukcijom i održavanjem vrste (udžbenik psihologije).*

U par navrata se spominje pitanje steriliteta ili vještačke oplodnje. Sterilitet se, međutim, navodi samo u kontekstu braka i bračne zajednice, te bračnog problema, a ne u kontekstu individue bez obzira na bračni ili partnerski status. Ovo vodi ka zaključku da seksualni odnosi van braka ili nisu odobreni ili do njih ne dolazi tako da ni pitanje planiranja porodice nije nešto što individualne osobe i parovi razmatraju (ili bi trebali razmatrati) van formalne bračne zajednice.

Udžbenici biologije elaboriraju ljubav kao temu, a spolni nagon predstavljaju kao njen temelj. Počesto se spomene humanizacija odnosa među polovima, tj. jednakost između muškarca i žene pogotovo po pitanju odnosa u braku i porodici. Nadalje, zreo čovjek je samo onaj koji je sposoban i spreman da prihvati brak i odgovorno roditeljstvo. Roditeljstvo je direktno povezano sa potomstvom, što se u udžbenicima biologije naziva 'obnavljanje stanovništva'. Ono što jeste zapanjujuće je slijedeća poruka srednjoškolskoj populaciji: "Obnavljanje stanovništva u RS je na zabrinjavajućem nivou. Ugrožen je opstanak našeg naroda. Dužnost je škole da utiče na stvaranje svijesti o odgovornosti svakog pojedinca za budućnost nacije."¹⁶¹

Također, u udžbeniku *Tjelesni i zdravstveni odgoj* navodi se da treba da se biraju različite vježbe i sportovi ovisno o tome da li je riječ o dječacima ili djevojčicama budući da je konstitucija djevojčice određena biološkom funkcijom a to je podređenost ulozi materinstva.¹⁶²

Postoji puno oprečnih poruka koje su vidljive kroz lekcije različitih predmeta. Na primjer, govori se o humanizaciji odnosa i jednakosti među supružnicima (dva čovjeka suprotnog spola), ali udžbenici psihologije koji navode kognitivne i društvene razlike između osoba muškog i ženskog spola, opisuju ulogu oca u životu svog djeteta kao relativno sporednu ulogu. Otac ima ekonomsku funkciju u porodici i tek kasnije očeva uloga postaje velika kroz oponašanje društvenih uloga. Također, otac se navodi kao otjelotvorenje morala, što nije slučaj sa majkom dok rigidnost, nefleksibilnost kao i nejednakost su skoro uvijek povezane također sa ocem a ne sa majkom, tako da se postavlja pitanje o prirodi morala koja se spominje.

Udžbenici sociologije brak opisuju kao čvrstu i stabilnu sveljudsku vezu, odnos između muškarca i žene – najstariji i najbitniji međuljudski odnos. Legitimitet braku dodatno daje slijedeća izjava: "Nikad nije bio dozvoljen (brak) unutar ljudske vrste između istih spolova (muškarca sa muškarcem – homoseksualizam), žene sa ženom (lezbijstvo)."¹⁶³ Navodi se da jezgro porodice predstavljaju muž, žena i djeca, i da je seksualni odnos van braka grijeh. Porodica dodatno označava održavanje odobrenih spolnih veza, kojoj se u par navrata osporava legitimitet ako se posegne za vještačkom oplodnjom uslijed steriliteta bračnog para.

U udžbenicima sociologije, reprodukcija predstavlja proizvodnju i stvaranje ljudi. Najčešći društveni prostor za proizvodnju ljudi je brak, veza i zajednica između muškarca i žene. Pravi se razlika između muževljevog braka i braka supruge: "žene koje se nisu nikad udale su najbolje među najboljim dok su muškarci koji se nisu nikad ženili dno bačve."¹⁶⁴

161 | *Biologija za 3. i 4. razred gimnazije*, Dragoslav Marinković, Božidar Đurčić, Vojislav Petrović, Mira Pašić i Branka Stevanović, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Srpsko Sarajevo, 2002., str. 97.

162 | *Tjelesni i zdravstveni odgoj*, Milica Bešević, Federacija BiH, Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 1997., str. 24.

163 | *Sociologija – udžbenik za srednje škole*, Mustafa Spahić, Vrijeme, Zenica, 2001., str. 70.

164 | *Sociologija za srednje škole*, Braco Kovačević, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Istočno Sarajevo, str. 64.

Ponavljanje stereotipa, bez dekonstruiranja istih, samo produbljuje stereotipe kao i predrasude. Upravo iz ovog razloga je interesantno vidjeti da se u samo jednom udžbeniku sociologije spominju alternative bračnoj zajednici: izvanbračna i homoseksualna zajednica. Velika je šteta da udžbenici sociologije kao društvene nauke koja se inače bavi i istražuje različite aspekte ljudske zajednica, u više detalja ne obrađuje LGBTIQ teme niti dekonstruira postojeće predrasude i stereotipe a upravo pozivajući se na naučne i statističke podatke.

Seksualna orijentacija

Seksualna orijentacija predstavlja trajan obrazac emotivne, romantične i/ili seksualne privlačnosti prema osobama istog i/ili nekog drugog spola. Seksualna orijentacija se također odnosi i na identitet kao i na pripadnost određenoj grupi.
Homoseksualnost predstavlja trajan obrazac emotivne, romantične i/ili seksualne privlačnosti prema osobama istog spola.
Biseksualnost predstavlja trajan obrazac emotivne, romantične i/ili seksualne privlačnosti prema osobama istog i/ili nekog drugog spola.
Heteroseksualnost predstavlja trajan obrazac emotivne, romantične i/ili seksualne privlačnosti prema osobama suprotnog spola.
Lezbejka/lezbijka je osoba koja se identificira kao žena (ili je drugi/e vide kao takvu) i koja ima trajan obrazac emotivne, romantične i/ili seksualne privlačnosti prema osobama istog spola.
Gej je osoba koja se identificira kao muškarac (ili ga drugi/e vide kao takvog) i koji ima trajan obrazac emotivne, romantične i/ili seksualne privlačnosti prema osobama istog spola.

Kroz istoriju čovječanstva, homoseksualnost i biseksualnost su bile viđene kao prirodne i integralne komponente svake zajednice, što ostaju i dan danas u mnogim zajednicama širom svijeta. Kao što je slučaj sa transrodnošću tako i sa homoseksualnošću, prve pisane zabrane potiču iz reda Avramovskih religija, prva od kojih je Judaizam. Peta Mojsijeva knjiga – Ponovljeni zakon – jasno daje zabranu oblačenja odjeće suprotnog spola kao i ulasku u Božiju Kuću svih onih koji su kamenovani ili kastrirani.¹⁶⁵ Ovu transfobičnu i homofobičnu praksu prate Hrišćanstvo kao i Islam, ali ne i neavramovske religije i kulture. Hinduizam, na primjer, nije poznao zabranu homoseksualnosti ili transrodnosti sve dok Indija nije postala dio Britanske imperije, kada su ustanovljeni zakoni o sodomiji. Na Bliskom Istoku, istospolni odnosi su bili rasprostranjeni i prihvaćeni sve do dolaska islama kada postaju zabranjeni i kažnjivi.

Religijski kanoni postaju pravni kanoni koji za uzvrat postaju medicinski i društveni kanoni širom svijeta. Počev od 1952. godine, homoseksualnost je bila listirana kao mentalni

¹⁶⁵ | “Žena da ne nosi muškoga odijela niti čovjek da se oblači u ženske haljine jer je gad pred Gospodinom Bogom tvojim ko god tako čini.” V Knjiga Mojsijeva, 22:5. “U sabor gospodinov da ne ulazi ni utučen ni uškopljen.” V Knjiga Mojsijeva, 23:1.

poremećaj u *Dijagnostičkom priručniku za mentalne poremećaje* koji objavljuje Američko psihijatrijsko društvo. Medicinski tretman nije samo uključivao lijekove i liječenje u psihijatrijskim ustanovama već i terapiju elektrošokovima.

1973. godine, popraćena obimnim empirijskim dokazima i studijama, homoseksualnost je uklonjena sa liste mentalnih poremećaja budući da “homoseksualnost, sama po sebi ne implicira poremećaj u prosuđivanju, stabilnosti, odgovornosti ili opštim društvenim i profesionalnim sposobnostima.”¹⁶⁶ Američko psihološko društvo je 1975. godine zauzelo isti stav, dodatno pozivajući psihologe/inje u ovom području da pomognu u uklanjanju stigme sa homoseksualnosti kao mentalne bolesti, i ponudivši određeni okvir smjernica za rad sa LGB klijentima/icama kao i osnovne informacije i daljnje smjernice za rad u područjima procjenjivanja, intervencija, identiteta, odnosa, i obrazovanja i treniranja psihologa/inja.¹⁶⁷

Svjetska zdravstvena organizacija je 1990. godine uklonila homoseksualnost sa liste bolesti i sa spiska Međunarodne klasifikacije bolesti (ICD).

Po pitanju zdravlja i HIV-a, AIDS je prvi put zabilježen 5.6.1981. godine kod petorice gej muškaraca u Los Angelesu pod klasterom *Pneumocystis carinii* pneumonia. Na početku, Centri za kontrolu bolesti nisu imali adekvatno ime za AIDS te su se koristili nazivi bolesti koje su se razvijale zbog HIV-a. U javnosti je korišten naziv GRID (gay-related immune deficiency) a Centri za kontrolu bolesti su počeli da koriste termin “4H bolest” jer se činilo da se samo inficiraju Haićani/ke, homoseksualne osobe, hemofiličari(ke) i korisnici/e heroina. Nakon što je utvrđeno da AIDS nije izolovana bolest određenih zajednica i skupina, naziv AIDS je formalno uspostavljen 1982. godine. U Bosni i Hercegovini je za period od 1986.-2007. godine registrovano 147 HIV+ osoba, inficirano pretežno seksualnim putem (54% heteroseksualnim i 17% homo/biseksualnim) i zatim injekcionim korištenjem droga (17%).¹⁶⁸

Stigma koja prati HIV+ osobe ili osobe oboljele od AIDS-a također uključuje druge stigmatizirane grupe kao što su gej ili biseksualni muškarci, korisnici/e droga i seksualne/i radnice/i. Dvostruka stigmatizacija i ovaj tip predrasuda se najčešće pojavljuju u zemljama u razvoju gdje se jaki anti-gej sentimente povezuju sa pitanjem HIV/AIDS-a.

Iako se pojavnost istospolnosti pronalazi u cijelom životinjskom svijetu, ova činjenica se ne spominje često kad se govori o homoseksualnosti, kao argument njene prirodnosti i postojanosti.¹⁶⁹ Međutim, primjer ‘utiskivanja’ kod pataka se navodi kao naučeno ponašanje koje, u slučaju homoseksualnosti, nudi objašnjenje i uzrok neistospolne seksualnosti, ponašanja i identiteta.

U udžbeniku biologije, utiskivanje je opisano kao pojava gdje se dva muška pačića koja odrastaju uz patka a ne patku počinju kroz život ponašati kao par. Kasnije je utiskivanje navedeno kao potencijalan uzrok homoseksualnosti.

166] Nakon prvog izdanja DSM-a 1952. godine, DSM-II je objavljen 1968. godine. Homoseksualnost je skinuta sa liste mentalnih poremećaja post factum te je izmjena u objavljenj formi načinjena tek 1980. godine.

167] Američko psihološko društvo je objavilo Smjernice za psihoterapijski rad sa lezbijkama, gejevima i biseksualnim klijentima/icama u kojima se nalazi 16 smjernica/preporuka. Kratka lista smjernica se nalazi u Aneksu 2. Cijela publikacija je dostupna na: http://zenskasoba.hr/docs/APA_smjernice.pdf

168] Zavod za javno zdravstvo FBiH, <http://www.zzjzfbih.ba/tag/aids/>

169] Osim u *Etika – udžbenik za 4. razred gimnazije*, Vesna Šipuš, Školska knjiga, Zagreb, 2000., str. 34.

Pri spomenu termina seksualna orijentacija, uglavnom se aludira na homoseksualnost i biseksualnost kao da heteroseksualnost nije seksualna orijentacija. Pri takvom aludiraju uglavnom postoji negativni kontekst: "Seksualna orijentacija, pogotovo homoseksualna i biseksualna se najviše spominje u kontekstu AIDS-a." U drugom udžbeniku biologije, spominje se klub 4H (homoseksualci, heroinomani, hemolitičari i Haićani) kao četiri rizične skupine po pitanju AIDS-a, iako se kasnije u tekstu navodi da se ova teorija pokazala netačnom. AIDS se pojavljuje kao jedan od argumenata zašto je homoseksualnost devijantno ponašanje, zajedno sa sklonošću ka kriminalu, te samoubistvu, korištenju alkohola i droga. Homoseksualne osobe su navedene kao rizična skupina ne samo po pitanju AIDS-a već i po pitanju Hepatitisa B i C.¹⁷⁰

Devijantne osobine ponašanja se definišu kao odstupanje od uobičajnog standarda ponašanja. Ono što nije navedeno je da li se radi o društvenoj devijaciji ili nekoj drugoj. Međutim ono što jeste direktno i indirektno navedeno je da heteroseksualnost predstavlja prihvatljivo ponašanje.

Homoseksualnost se također predstavlja kao nastranost spolnog života. Iako se u jednom udžbeniku biologije navodi da ne postoji namjera diskvalificirati homoseksualce, i da je riječ o intimnom prijateljstvu koje uključuje duhovne i polne odnose, homoseksualnost kao seksualna orijentacija se stalno diskvalificira upravo kroz korištenje termina nastranost, devijantnost i slično.¹⁷¹

Heteroseksualnost kao seksualna orijentacija se spominje konstantno bilo kroz spol, spolne uloge, seksualno ponašanje, brak, porodicu ili reprodukciju. Odnos između muškarca i žene, gledano biološki, ima funkciju uzajamnog dopunjavanja i dubokih osjećaja međusobnog pripadanja i ljubavi. Apostrofira se odnos sa suprotnim spolom, kao što je to slučaj u udžbeniku pedijatrije gdje se navodi da je izlazak iz adolescencije, jednim dijelom, "sa uspostavljanjem sve tješnijih emocionalnih veza sa pojedinim osobama suprotnog spola."¹⁷² A ujedno se navodi da kršenje moralnih normi i nepisanih zakona društva ima posljedice i da se zato preporučuje da se nemoralna djela ne čine.¹⁷³

Zanimljivo je da se nikada ne navode uzroci heteroseksualnosti dok su uzroci homoseksualnosti često predmet rasprave. Neke od navedenih teorija uzroka su: nasljeđivanje, hormoni i utiskivanje. Tome se može dodati i teorija koja drži da homoseksualnost postoji jer roditelji ometaju spolni razvoj svoje djece a razlog zašto je ovo problem je zato što su homoseksualci glavni krivci za pojačano širenje zaraznih spolnih bolesti.

Kršenje moralnih normi se uglavnom stavlja u kontekst društva i religije. Prenose se religijske priče o Sodomi te čistoći kao i o zloupotrebi seksa, a sve iz ugla moralnog suda ili osuđivanja ili potencijalnog stvaranja osjećaja krivice kod mladih. U svakom slučaju, teme se obrađuju površno, što ne umanjuje jačinu samih poruka: "Osim što nije dobro

170| *Zdravstvena njega 3 – zdravstvena njega neuroloških i infektivnih bolesnika te starijih osoba, Ljiljana Broz, Maja Budisavljević, Sanda Franković, Teodora Not, Školska knjiga, Zagreb 2005, str. 184-185.*

171| *Ovo je slučaj sa udžbenikom etike gdje se nudi cijela religijska priča o Sodomi i homoseksualnim odnosima kao seksualnoj izopačenosti iako slijedi informacija da je sada homoseksualnost viđena kao prirodna pojava. Etika – udžbenik za 4. razred gimnazije, Vesna Šipuš, Školska knjiga, Zagreb, 2000., str. 34.*

172| *Pedijatrija – udžbenik za medicinske škole, Duško Mardešić, Školska knjiga, 2005., str. 17.*

173| *Etika – udžbenik za 4. razred gimnazije, Vesna Šipuš, Školska knjiga, Zagreb, 2000., str. 21.*

varati svog ljubavnog partnera, jer ga možemo povrijediti, što on svakako ne zaslužuje, **vjernost** je korisna i zbog izbjegavanja opakih bolesti od kojih je najteža AIDS.”¹⁷⁴

Što se tiče udžbenika psihologije i psihijatrije, očekivali su se različiti rezultati budući da je homoseksualnost maknuta sa liste mentalnih poremećaja 1973. a godinu nakon je Američko psihološko društvo slijedilo ovaj primjer. S tim u ravni, homoseksualnost se spominje kao različita seksualna orijentacija a ne kao poremećaj iako se ne nude detalji. Zajedno sa mentalnom bolešću, spominje se da je homoseksualnost bila perverzija. Transvestitizam se spominje kao poremećaj seksualnog ponašanja, dočim je u DSM-u listiran kao parafilija.¹⁷⁵

S jedne strane ne postoji jasan prenos informacije o tome da su homoseksualnost i biseksualnost samo jedan od prirodnih vidova seksualnosti, dok se s druge strane homoseksualnost u nekim udžbenicima još uvijek spominje kao poremećaj nagona (u udžbeniku psihijatrije) i kao mentalna bolest po ICD 10 i DSM-IV (udžbenik neuropsihijatrije), što nije istinita i tačna informacija.

Generalno, homoseksualnost se ne predstavlja samo kao jedna od seksualnih orijentacija budući da se pri navođenju najpoznatijih primarnih potreba ne spominje zadovoljavanje seksualnog nagona ili seks, već potreba za suprotnim spolom. Također, ljubav se definiše prema seksualnoj orijentaciji, te ljubav u tom smislu može biti samo prema osobi suprotnog spola jer je osnovni smisao produženje vrste, ali i duhovno jedinstvo.

Od ponuđenih definicija homoseksualnosti u udžbenicima psihologije, izdvajaju se sljedeće: erotična privrženost i zadovoljavanje spolnog nagona sa osobom istog spola; erotična pripadnost sa pripadnicima istog spola; zadovoljavanje polnog nagona između osoba istog pola; i sklonost općenju ili sklonost seksualnim aktivnostima. Psihologija također nudi uzroke homoseksualnosti: odbačenost od strane suprotnog spola u vrijeme seksualnog dozrijevanja, gej gen, loši porodični odnosi (ili loši odgojni uslovi gdje inače roditelji imaju veliki uticaj), prerano javljanje seksualnog nagona, razlike u hormonima, izloženost većoj količini hormona za vrijeme prenatalnog perioda.

U udžbenicima sociologije, homoseksualnost je navedena kao devijacija kao i spolna devijacija jer se odnosi na spolno ponašanje koje također uključuje prostituciju i rodoskrvnuće. Dodatno, homoseksualnost je navedena kao i sekundarna devijantnost. Jedino u sociologiji se spominje Kinsijeva skala¹⁷⁶ premda se u opisu koristi termin rodna orijentacija a ne seksualna. Biseksualnost i lezbejstvo se ne spominju posebno osim u udžbeniku *Kompas* gdje se seksualna orijentacija definiše šturo samo kao privlačnost iako ne podvlači da se samo radi o seksualnoj/fizičkoj privlačnosti, što jeste slučaj sa drugim udžbenicima.

174| *Ibid*, str. 37.

175| Više informacija na http://www.genderpsychology.org/transsexual/dsm_iv.html

176| Alfred Kinsey je sproveo iscrpna istraživanja u polju seksualnog ponašanja ljudi, objavljena u *Sexual Behavior in the Human Male* (1948.) i *Sexual Behavior in the Human Female* (1953.). Kroz svoja istraživanja, Kinsey je pokazao da je nemoguće precizirati broj osoba koje su homoseksualne ili heteroseksualne orijentacije, ali da je moguće mjeriti i klasificirati seksualno ponašanja. S ciljem da izmjeri seksualno ponašanje, Kinsey je ustanovio sedmostepenu skalu (<http://www.kinseyinstitute.org/resources/ak-hhscale.html>) i zaključio da je 37% osoba muškog spola i 13% osoba ženskog spola iz uzorka imalo najmanje jedno seksualno iskustvo sa osobom istog spola. Također, procjenio je da je “skoro 46% muške populacije bilo uključeno kako u heteroseksualne tako i u homoseksualne aktivnosti.” Ovaj broj je nešto manji kod osoba ženskog spola. <http://www.indiana.edu/~kinsey/research/ak-data.html#bisexuality>

IDEALIZIRANJE “MUŠKOG” I “ŽENSKOG”: SPOL, ROD, ULOGE I OČEKIVANJA

Većina udžbenika uspješno izbjegava teme homoseksualnosti, biseksualnosti, transrodnosti, transeksualnosti i interseksualnosti. Na primjer, u najvećem broju udžbenika biologije, psihologije i sociologije, tema homoseksualnosti/biseksualnosti nije zastupljena. U onim udžbenicima, gdje jeste zastupljena, pretežno preovladava negativan ton.¹⁷⁷

Međutim, teme koje jesu zastupljene su binarni koncept spola i roda te spolni/rodni identitet kao i heteroseksualnost. Udžbenici koji se dotiču ljudskog spolnog/rodnog/seksualnog postojanja i identiteta često promovišu idealan model muškarca ili žene kao i heteroseksualnosti kroz jasno naznačene spolne i rodne uloge i očekivanja. Na primjer, iako tema heteroseksualnosti nije zastupljena u 7 udžbenika biologije, za razliku od 12 kad je riječ o homoseksualnosti/biseksualnosti, kontekst u kojem se prožima tema heteroseksualnosti nije direktna promocija heteroseksualnosti već su to teme koje se dotiču razmnožavanja, spolnosti, planiranja porodice, porodice, braka, oplodnje, roditeljstva, potomstva, kontracepcije, održavanja vrste, seksualne funkcije tijela, nataliteta, i tako dalje.

177 | Pogledaj Aneks 3.

Biologija - heteroseksualnost

	Bosanski PP	Hrvatski PP	Srpski PP	UKUPNO
I razred				
razmnožavanje i polnost	1		1	2
tema nije zastupljena		1	1	2
I & II razred				
planiranje porodice, sterilitet bračnog para, oplodnja			1	1
tema nije zastupljena	1			1
Opšti razred				
seksualnost, planiranje porodice, reprodukcija		1		1
tema nije zastupljena			1	1
II razred				
roditelji i potomstvo			2	2
tema nije zastupljena	1	1		2
III razred				
kontracepcija, spolni odnosi između muškarca i žene	1			1
održavanje vrste i seksualna funkcija tijela		1		1
tema nije zastupljena			1	1
III & IV razred				
potomstvo, natalitet*, roditeljstvo~			1*~	1
tema nije zastupljena				
IV razred				
spolno razmnožavanje i kontinuitet vrste	1			1
spolno razmnožavanje		1		1
tema nije zastupljena				
UKUPNO	5	5	8	18

*"Briga o potomstvu je obaveza biološka i moralna svih mladih muškaraca i žena."

"Zato je dužnost škole da utiče na stvaranje svijesti o odgovornosti svakog pojedinca za budućnost nacije."

"Bez brojnog i zdravog podmlatka nema budućnosti."

~"Nema ljepše i plemenitije uloge od roditeljske."

Sva tri plana i programa kroz različite kontekste prožimaju binarnost i idealiziraju muškarca i ženu glede očekivanog seksualnog ponašanja i time šalju veoma jasne poruke koje se graniče sa aktivnim stvaranjem krivice kod srednjoškolske populacije i *a priori* moralnim i biološkim osuđivanjem usljed ne produciranja potomstva sa osobom suprotnog spola. Dodatni element je poziv na odgovornost svakog pojedinca za budućnost nacije, u ovom slučaju srpske nacije te podvlačenjem najplemenitije uloge od svih – roditeljske. U ovom kontekstu, kroz udžbenike škola postaje mjesto gdje se studentska populacija poziva na odgovornost u reproduciranju nacije.

Bitno je spomena, da osim jednog udžbenika (hrvatski PP), niti jedan drugi udžbenik biologije ne citira izvore informacija i ne koristi bibliografiju niti se oslanja na stručnu literaturu.

S druge strane, iako se svi udžbenici psihologije oslanjaju na druge izvore i nude dodatnu literaturu po pitanju spola/roda i seksualnosti, obrada i validnost informacija nisu puno bolje u poređenju sa udžbenicima biologije. Na primjer, navodi se da su ljubav i ljubomora emocije rezervisane za suprotni spol kao i da ljubav može biti samo prema suprotnom spolu, roditeljima i djeci.

Psihologija – teme heteroseksualnosti i spolnih/rodnih uloga

	Bosanski PP	Hrvatski PP	Srpski PP	UKUPNO
Tema: Heteroseksualnost				
razmnožavanje		1		1
emocionalne veze sa suprotnim spolom, utjecaj roditelja na razvoj spolno određenog ponašanja kao i uticaj vršnjaka i medija		1		1
ljubav i ljubomora i emocije prema suprotnom spolu	1			1
potreba za suprotnim spolom, zrelost za brak, ravnopravni partnerski brak između dva čovjeka suprotnog spola, roditeljstvo su otac i majka	1			1
ljubav može biti prema suprotnom spolu, roditeljima i djeci, osnovni smisao ljubavi prema suprotnom spolu je razmnožavanje	1			1
tema nije zastupljena			1	1
UKUPNO	3	2	1	6
Tema: Spolne i rodne uloge				
androgenost (mješavina poželjnih osobina i iz muškog i iz ženskog sklopa osobina), spolna uloga je muško žensko, dječak djevojčica, učenje spolne uloge kroz imitaciju	1			1
dječaci imitiraju očeve a djevojčice majke, spolne norme su očekivanja prema kojima se muškarci i žene trebaju ponašati, društvo oblikuje pojam spola i spol postaje šema po kojoj se govori, radi i živi, muškobanjaste djevojčice postaju lezbejke	1			1
vjerovanje da su lijepe žene manje inteligentne a muškarci općenito pametniji od žena neutemeljeni su stereotipi		1		1
formiranje muških i ženski crta ličnosti (usljed hormona), plač kod žena, neudate žene i odgajanje djece u vrtiću je projekcija neostvarenog majčinstva, zrelost za brak, pošten odnos dva čovjeka suprotnog spola (kvalitetan i dobar brak), biološke potrebe spolova su potrebe za suprotnim spolom, muškobanjaste promjene kod djevojčica	1			1
određivanje položaja i uloge osobe s obzirom na spol (socijalizacija ličnosti), status glede spola			1	1
tema nije zastupljena		1		1
UKUPNO	3	2	1	6

Iako ih je malo, primjetni su pokušaji dekonstrukcije stereotipa na osnovu spola/roda. Međutim, nedovoljni su i neadekvatno obrađeni budući da je sama matrica spola binarna i samim time stereotipna i da dekonstrukcija zahtjeva više štiva i prostora. Velika je šteta da ove teme nisu detaljnije obrađene u predmetima društvenih nauka upravo jer one podcrtavaju postojanost problema nejednakosti na bazi spola/roda/seksualne orijentacije i jer prednjače najnovijim istraživanjima, smjernicama i teorijama.

Sociologija – heteroseksualnost

	Bosanski PP	Hrvatski PP	Srpski PP	UKUPNO
seksualna reprodukcija, reproduktivna funkcija obitelji, umjetna oplodnja je pogubna za porodicu, brak je spolna zajednica muškaraca i žene	1			
ideja uzornog doma i obitelji je gdje muž i žena odgajaju djecu, patrijarhalna obitelj je gdje muškarci ostvaruju (...) dominaciju nad ženama		1		
produžavanje vrste, seksualno nestrane osobe	1			
proces proizvodnje, stvaranja i rađanja počinje obavljanjem polnih odnosa (prostor s ciljem proizvodnje ljudi jeste brak); brak je ustanovljena veza između muškarca i žene; porodica uključuje muža/oca, ženu/majku i djecu			1	
brak je veza između muškarca i žene, brak je najbitniji međuljudski odnos i ustanova iz kojeg se razvijaju i nastaju sve porodice; jezgro porodice su muž, žena i djeca u braku; monogamna porodica između muškarca i žena i rezultat su djeca; brak se može raskinuti isključivo voljom muškarca a u Islamu u tačno određenim i opravdanim slučajevima i voljom žene; vanbračni seksualni odnos nikad nije bio dozvoljen jer se otac djece mora znati; seksualni odnos nije grijeh kroz valjan i legitiman brak sa dozvoljenom osobom; nikad nije bio dozvoljen brak unutar ljudske vrste između osoba istog spola	1			
tema nije zastupljena				
UKUPNO	3	1	1	

Čovjek, kao jedno od najkompleksnijih bića planete Zemlje, je kroz prikaze spola, roda, spolnog/rodnog identiteta i seksualnosti prikazan kao veoma jednostavna jedinka sa unaprijed predoređenim kodom po pitanju identifikacije i spolnog/rodnog/seksualnog identiteta. Društveni uticaj je minimaliziran budući da se društvo prikazuje samo kao

spovodnik onog što je već predodređeno. Sve što upućuje na kompleksnost ljudske seksualnosti i identiteta je devalidirano tako što se upućuje na ta stanja/identitete kao anomalije, abnormalnosti, grešnosti ili devijacije.

ZAKLJUČAK I PREPORUKE

“Obrazovanje je, po svojoj suštini, oduvijek nosilo klicu prosvjećivanja, širenja vidika, jačanja znanja, pozitivnih uvjerenja i stavova. Ono je pomagalo ili je nastojalo da pomogne pojedincu da se izvuče iz neznanja i neobrazovanosti, da stekne lični identitet i samoodređenje, da se personalizira, da produktivno sudjeluje u društvu, kulturi i nauci, da stekne mnogostranost, kako se njime ne bi moglo lako manipulirati.”¹⁷⁸

Analiza udžbenika je pokazala neujednačenost informacija između tri plana i programa i jako nizak kvalitet informacija kao i ponavljanje i cedimentiranje predrasuda i stereotipa koje postoje o ženama, te homoseksualnim, biseksualnim, trans i interseksualnim osobama. Čak štoviše, pokazala je postojanje ozbiljnog nivoa kontrole i moći kroz koji se gradi i kontroliše sve ono što jeste i treba biti ispravno: određeni spolovi, određeni rodovi i heteroseksualna orijentacija. Istinita i validna (drugi riječima “normalna”) bića su samo ona koja su rođena kao ženske ili muške jedinke koje se zatim identificiraju i izražavaju u svojim propisanim ženskim i muškim rodovima i prakticiraju heteroseksualno ponašanje u svrhu reprodukcije koja je biološki zacrtana i neophodna.

Neke od informacija i podataka koje se nude su neistinite, nevalidne i (naučno, zakonito i društveno) neutemeljene. Činjenica da se neke od njih navode u religijskom, moralnom ili nacionalističkom kontekstu je dodatno zabrinjavajuća. Ovo je jedan od glavnih problema onog štiva koje je obojeno negativnim tonom i neophodno je da poruke koje su isključujuće i diskriminirajuće, budu eliminisane.¹⁷⁹

Zatim, tamo gdje postoji zastupljenost termina, isti nisu definisani i objašnjeni ili u slučaju da jesu, nisu adekvatno definisani niti su te definicije prožete kroz sve udžbenike. Drugim riječima, različiti udžbenici zastupaju različite stavove budući da ne zastupaju informacije koje su validne i stručne. U slučaju spola i roda, ta dva termina se miješaju, pripisujući rodne odlike spolu i praveći rod nevidljivim. Kroz sve udžbenike jezički se koristi samo muški rod osim kad je riječ izričito o osobama ženskog spola/roda.

Počev od nespretnih te nedorečenih definicija do kompleksnijih pojmova, tematika koju zastupaju srednjoškolski udžbenici glede LGBTIQ pitanja, nije zadovoljavajuća niti stručna. S druge strane, udžbenici promovišu društvene norme standarda žene-muškarca, heteroseksualnosti, heteronormativne porodice i društvenih odnosa, uloga i normi. Ovaj pristup ne razvija kritičko razmišljanje kod mladih. Štoviše, podupire stvaranje predrasuda i površno razmišljanje i pristupanje društvenom životu jer je bazirano na neistinitim informacijama i podacima.

Udžbenici ljudskih prava i demokratije jako malo prostora daju LGBTIQ temama te rušenju već postojećih predrasuda ne samo po pitanju LGBTIQ osoba i žena već i drugih manjina. Također, ne bave se temom ljudskih prava kao individualnih prava te ne zastupaju prava svake individue na samoidentificiranje uključujući tjelesni i emotivni integritet.

178| Adila Pašalić-Kreso, “Ustav i obrazovanje u BiH,” 2004., http://www.soros.org.ba/pravo_ustav_bih_01.htm

179| Poruka iz udžbenika biologije o obnavljanju srpske nacije (pogledaj primjer na strani 66) podsjeća na nacionalističku retoriku Njemačke tokom drugog svjetskog rata i kao takvoj joj nije mjesto u školskim udžbenicima BiH.

U Bosni i Hercegovini je zabranjena diskriminacija na osnovu spola/roda i seksualne orijentacije. Međutim, udžbenici koji zastupaju neistinitu ili neadekvatnu informaciju po pitanju homoseksualnih, biseksualnih, transrodnih i transeksualnih osoba, ujedno utiču na stvaranje društvene isključenosti i diskriminacije, ne samo među školskom populacijom već i u društvu generalno.

Neophodna je detaljnija analiza sektora obrazovanja ne samo po pitanju udžbenika, znanja i stavova srednjoškolske populacije već i znanja i stavova nastavničkog kadra te autora/ica udžbenika. Neophodno je da se obrazovanje u BiH uskladi i sa najvišim legitimnim naučnim/stručnim dokazima i informacijama kao i sa politikom nediskriminacije budući da se kroz obrazovanje realiziraju sva ostala ljudska prava. Dodatno, bitno je utvrditi stepen nasilja i šikaniranja studenata/ica kao i nastavnog kadra koji/e se identificiraju kao LGBTIQ u školi kao i da li škole predstavljaju slobodan i siguran prostor za sve svoje studente/ice bez obzira na njihove identitete i karakteristike.

Analiza je generalno pokazala da se u ovim udžbenicima nedovoljno i/ili nikako potiče razvoj kritičkog razmišljanja kod studentske populacije, nedovoljno i/ili nikako potiče uključenost u obrazovanje i društvo, nedovoljno i/ili nikako promovise poštivanje ljudskih prava, nedovoljno i/ili nikako potiče smanjenje predrasuda i stereotipa i nedovoljno i/ili nikako tretira pitanje manjina. Predložene smjernice se tiču Ministarstva obrazovanja, Pedagoških zavoda, izdavača i autora/ica udžbenika, nastavničkog kadra i svih drugih tijela formiranih u ovu svrhu. Slijedeće preporuke se predlažu:

I. Uključiti i promovisati informaciju, znanje i obrazovanje zasnovano na najvišem nivou naučnih standarda

ZASTUPATI NAJVIŠE NAUČNE STANDARDE I KVALITET U OBRAZOVANJU

1. Uskladiti informacije u srednjoškolskim udžbenicima sa najvišim naučnim standardima a po pitanju spola, roda, seksualne orijentacije i interseksualnih karakteristika (ukidanje binarnog sistema spola i roda)
2. Uskladiti informacije i podatke u srednjoškolskim udžbenicima tako da su prisutne te istinite i validne (uključujući grafičke prikaze)

UKLONITI PREDRASUDE I STEREOTIPE IZ ŠKOLSKIH UDŽBENIKA KOJI SU ZASNOVANI NA SPOLU, RODU, SEKSUALNOJ ORIJENTACIJI I SEKSUALNOSTI

1. Eliminirati stereotipe zasnovane na spolu, rodu, seksualnoj orijentaciji i identitetima
2. Promovirati jednakost zasnovanoj na spolu, rodu, seksualnoj orijentaciji i identitetima koji proizilaze iz njih
3. Inicirati akcioni plan koji se tiče formalnog obrazovanja školske populacije u BiH i seksualnosti, identiteta, zdravlja i ljudskih prava

2. Promovirati jednakost i nediskriminaciju u obrazovanju

STVORITI AKCIONI PLAN ZA PROMOCIJU JEDNAKOSTI I NEDISKRIMINACIJE NA NIVOU OBRAZOVANJA

1. Akcioni plan treba uključiti osnove nediskriminacije kao što su: spol, rod, spolni identitet, rodni identitet, rodno izražavanje, seksualna orijentacija i interseksualne karakteristike
2. Skupiti podatke o diskriminaciji na svim gore pomenutim osnovama unutar sektora obrazovanja

HARMONIZIRATI NACIONALNO ZAKONODAVSTVO SA MEĐUNARODNIM STANDARDIMA LJUDSKIH PRAVA PO PITANJU PRAVA NA OBRAZOVANJE

1. Usvojiti mjere za eliminiranje diskriminacije zasnovane na spolu, rodu, spolnom identitetu, rodnom identitetu, rodnom izražavanju, seksualnoj orijentaciji i interseksualnim karakteristikama
2. Promovirati nediskriminaciju u obrazovanju na svim nivoima
3. Stvoriti mehanizme i siguran prostor tako da se diskriminacija i neprofesionalno ponašanje mogu prijaviti unutar sektora obrazovanja na svim nivoima
4. Uskladiti udžbenike s postulatima rodno osjetljivog obrazovanje

AKTIVNO ŠTITITI LJUDSKA PRAVA LGBTIQ OSOBA

1. Osigurati osoblju javnih institucija obrazovanje (formalno i neformalno) obuku u pogledu spola, roda, identiteta, seksualnosti i ljudskih prava LGBTIQ osoba
2. Omogućiti stvaranje politika koje se odnose na nediskriminaciju u školi i javnim institucijama obrazovanja

ANEKS I

Lista udžbenika

Red. broj	Plan i program	Razred	Vrsta škole	Naziv udžbenika	Autor/ica	Izdavač	Mjesto izdanja	Godina izdanja
1	H PP	nije listiran	medicinska	Psihijatrija za medicinske škole	Davor Moravek	Medicinska naklada	Zagreb	2000.
2	H PP	I	medicinska	Pedijatrija: udžbenik za medicinske škole	Duško Mardešić	Školska knjiga	Zagreb	2005.
3	sva tri	nije listiran	srednja škola	Demokracija i ljudska prava (zbornik radova) hrvatski jezik	Ur. Rahela Džidić i sur.	Civitas BiH	Sarajevo	2003.
4	H PP	I	srednja škola	Etika	Ivan Čehok	Školska knjiga	Zagreb	2003.
5	B PP	I & II	gimnazija opći smjer	Biološki praktikum	Ljubomir Berberović, Nadija Hadžimehmedagic	Svjetlost	Sarajevo	1998.
6	H PP	nije listiran	gimnazije	Psihologija	Branimir Šverko, Predrag Zarevski, Silvija Szabo, Slavko Kljaić, Maja Kolega, Tanja Turudić-Čuljak	Školska knjiga	Zagreb	2007.
7	B PP	II	gimnazija opći smjer	Biologija	A. Sofradžija, Lj. Berberović, R. Hadžiselimović	Svjetlost	Sarajevo	2005.
8	H PP	III	nije listirana	Etika 3	Ivan Čehok	Školska knjiga	Zagreb	2003.
9	B PP	I-IV	srednja škola	Tjelesni i zdravstveni odgoj	Milica Bešević	FBIH Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta i Sarajevo -Publishing	Sarajevo	1997.
10	B PP	III	gimnazija opći smjer	Biologija	Safer Mededović, Rifat Hadžiselimović, Esad Maslić	Svjetlost	Sarajevo	2007.
11	sva tri uključena u EU VET kards program	nije listiran	srednja škola	Komunikacija na radnom mjestu, Modul 1	Amira Džabić, Danka O. Mitrović	Bosanska riječ	Tuzla	2006.
12	H PP	nije listiran	medicinska	Porodništvo i ginekologija	Dubravko Habek	Školska knjiga	Zagreb	2005.

13	H PP	III	gimnazija	Sociologija	Josip Kregar, Darko Polšek, Stanko Petković, Ivan Rogić, Marina Ajduković, Zoran Malenica	Školska knjiga	Zagreb	2003.
14	H PP	IV	gimnazija	Etika	Vesna Šipuš	Školska knjiga	Zagreb	2000.
15	H PP	nje listiran	medicinska	Zdravstvena psihologija	Mladen Havelka	Školska knjiga	Zagreb	2003.
16	H PP	III	gimnazija	Životni procesi - udžbenik biologije za treći razred gimnazije	Ivan Regula, Milivoj Slijepčević	Školska knjiga	Zagreb	2004.
17	H PP	nje listiran	gimnazija	Filozofija	Arno Anzenbacher	Školska knjiga	Zagreb	1995.
18	H PP	II	gimnazija	Etika 2	Vesna Šipuš	Školska knjiga	Zagreb	2001.
19	H PP	II	gimnazija	Raznolikost života svijeta - udžbenik iz biologije za 2. razred gimnazije	Tomislav Bačić, Radovan Erben, Mladen Krajačić	Školska knjiga	Zagreb	2007.
20	H PP	nje listiran	medicinska	Opća medicinska mikrobiologija s epidemiologijom i imunologijom za zdravstvene škole	Zdenko Volner	Školska knjiga	Zagreb	2007.
21	H PP	I	gimnazija	Od molekule do organizma - udžbenik biologije za prvi razred gimnazije	Marijana Krsnik- Rasol, Mladen Krajačić	Školska knjiga	Zagreb	2007.
22	H PP	IV	medicinska	Zdravstvena njega 4 - zdravstvena njega kirurških, onkoloških i psihijatrijskih bolesnika	Nada Prlić, Vera Rogina, Branka Muk	Školska knjiga	Zagreb	2005.
23	H PP	III	medicinska	Zdravstvena njega 3 - zdravstvena njega neuroloških i infektivnih bolesnika te starijih osoba	Liljana Broz, Maja Budisavljević, Sanda Franković, Teodora Not	Školska knjiga	Zagreb	2005.
24	H PP	IV	gimnazije i srednje strukovne škole	Ekologija - udžbenik biologije za 4. razred gimnazije i srednje strukovne škole	Milan Meštrov	Školska knjiga	Zagreb	2007.

25	H PP	nije listiran	gimnazija	Povijest Filozofije	Boris Kalin	Školska knjiga	Zagreb	2006.
26	H PP	I	nije listirana	Etika 1	Ćiril Čoh, Marija Lamot, Ksenija Matuš	Školska knjiga	Zagreb	2005.
27	H PP	nije listiran	medicinska	Patologija i patofiziologija	Asja Jelaković, Igor Andreis	Školska knjiga	Zagreb	2007.
28	H PP	nije listiran	medicinska	Kirurgija - udžbenik za učenike srednjih medicinskih škola	Ivan Prpić i sur.	Školska knjiga	Zagreb	1998.
29	H PP	IV	gimnazija	Genetika, evolucija - udžbenik biologije za četvrti razred gimnazije	Mirjana Pavlica, Josip Balabanić	Školska knjiga	Zagreb	2007.
30	H PP	III	škola za primalje	Zdravstvena njega trudnice, roditelja i babinjače	Katica Pecigoš-Kljuković	Školska knjiga	Zagreb	2005.
31	H PP	nije listiran	medicinska	Anatomija i fiziologija	Keros, Andreis, Gamulin	Školska knjiga	Zagreb	2006.
32	H PP	IV	škola za primalje	Zdravstvena njega i liječenje trudnica, roditelja i babinjače	Katica Pecigoš-Kljuković	Školska knjiga	Zagreb	2006.
33	B PP	IV	medicinska	Pedijatrija	Mirsada Mahić	FBIH Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta i Sarajevo -Publishing	Sarajevo	1998.
34	H PP	nije listiran	srednja strukovna	Čovjek, zdravlje, okoliš - udžbenik biologije za srednje strukovne škole	Milivoj Slijepčević, Milivoj Boranić, Jasna Matekalo Draganović	Školska knjiga	Sarajevo	2007.
35	H PP	nije listiran	medicinska	Pedijatrija za medicinske škole	Ivan Maličić, Zvonimir Stopić, Ružica Ilić	Školska knjiga	Zagreb	2005.
36	B PP	III	gimnazija opći smjer	Psihologija	Refik Čatić	Svjetlost	Sarajevo	2003.
37	B PP	I	gimnazija	Biologija	A. Sofradžija, D. Šoljan, R. Hadžiselimović	Svjetlost	Sarajevo	2006.
38	B PP	nije listiran	srednja škola	Opća Psihologija	Elharun Selimović	Bosanska riječ	Tuzla	2004.

39	B PP	IV	gimnazija	Biologija	Rifat Škrijelj, Avdo Sofradžija, Esad Maslić	Svjetlost	Sarajevo	2005.
40	sva tri	nije listiran	srednje škole	Kompas: Priručnik za obrazovanje mladih o ljudskim pravima	P. Brander, R. Gomes, E. Keen, M.-L. Lemineur, B. Oliveira, J. Ondračkova, A. Surain, O. Suslova	Independent-Zenica	Zenica	2004.
41	sva tri	nije listiran	srednje škole	Demokratija i ljudska prava	Civitas BiH	Civitas BiH	Sarajevo	2007.
42	H PP	nije listiran	medicinska	Zdravstvena njega	Nada Prlić	Školska knjiga	Zagreb	2006.
43	B PP	III	gimnazija	Psihologija	Jasminka Zečo	Denfas	Tuzla	2005.
44	B PP	I	medicinska	Zdravstvena njega	Rifija Omerčević, Fadila Ramović, Đuka Stjepić	Penn	Sarajevo	2005.
45	B PP	III	gimnazija	Sociologija	Salih Fočo	Svjetlost	Sarajevo	2003.
46	B PP	II	medicinska	Zdravstvena njega	Rifija Omerčević, Fadila Ramović, Đuka Stjepić	Penn	Sarajevo	2005.
47	S PP	III	medicinska	Neuropsihijatrija	Milan Novaković	Zavod za udžbenike i nastavna sredstva	Srpsko Sarajevo	2003-2004.
48	S PP	I	gimnazija i poljoprivredna škola	Biologija	Budislav Tatić	Zavod za udžbenike i nastavna sredstva	Istočno Sarajevo	2005.
49	S PP	I	stručne srednje	Biologija	Milenko Radević, Branislav Nedović	Zavod za udžbenike i nastavna sredstva	Istočno Sarajevo	2006.
50	S PP	I i II	srednja	Biologija za 1. i 2. razred srednje škole	Dragoslav Marinković, Katica Paunović, Veljko Terzija	Zavod za udžbenike i nastavna sredstva	Srpsko Sarajevo	2002.
51	S PP	II	gimnazija	Biologija	Miloje Krunić, Ivo Savić, Ljubinka Đulafić, Bran Stevanović	Zavod za udžbenike i nastavna sredstva	Srpsko Sarajevo	2002.
52	S PP	II	srednja škola i matematičke gimnazije	Biologija	Miloje Krunić, Ivo Savić	Zavod za udžbenike i nastavna sredstva	Srpsko Sarajevo	2002.
53	S PP	III	gimnazija	Biologija	Vojislav Petrović, Mira Pašić, Ljubinka Đulafić, Gordana Cvijić	Zavod za udžbenike i nastavna sredstva	Istočno Sarajevo	2006.

54	S PP	II	gimnazije	Biologija	Miloje Krunic, Ivo Savić, Ljubinka Đulafić	Zavod za udžbenike i nastavna sredstva	Istočno Sarajevo	2006.
55	S PP	III i IV	gimnazija	Biologija za 3. i 4. razred gimnazije	Dragoslav Marinković, Božidar Đurić, Vojislav Petrović, Mira Pašić, Branka Stevanović	Zavod za udžbenike i nastavna sredstva	Srpsko Sarajevo	2002.
56	B PP	nije listiran	gimnazija	Sociologija	Slavo Kukić	Sarajevo- Publishing	Sarajevo	2005.
57	B PP	nije listiran	gimnazija	Filozofija	Muhamed Filipović	Sarajevo- Publishing	Sarajevo	2006.
58	B PP	IV	gimnazija	Pregled historije filozofije	Ismet Strujo	Svjetlost	Sarajevo	2002.
59	S PP	II	gimnazija	Udžbenik psihologije	Petar Stojaković	Zavod za udžbenike i nastavna sredstva	Istočno Sarajevo	2007.
60	B PP	nije listiran	srednje umjetničke	Estetika	Fatima Lačević	FBIH Ministarstvo obrazovanja, nauke, kulture i sporta i Sarajevo -Publishing	Sarajevo	1999.
61	B PP	nije listiran	srednje	Sociologija	Mustafa Spahić	Vrijeme	Zenica	2001.
62	S PP	nije listiran	srednje	Sociologija	Braco Kovačević	Zavod za udžbenike i nastavna sredstva	Istočno Sarajevo	2006.

ANKES 2

Smjernice za psihoterapijski rad sa lezbijkama, gejevima i biseksualnim klijentima/cama¹⁸⁰

Američko psihološko društvo
Washington, DC

Stavovi prema homoseksualnosti i biseksualnosti

Smjernica 1.

- Psiholozi/ginje razumiju da homoseksualnost i biseksualnost nisu indikacije mentalne bolesti.

Smjernica 2.

- Psiholozi/ginje se potiču da prepoznaju kako njihovi stavovi i znanja o lezbijskim, gej i biseksualnim pitanjima mogu biti značajni za procjenu i tretman, te traže konzultacije ili na odgovarajući način upućuju klijenta/icu liječniku/ci specijalisti/ci kada je to potrebno.

Smjernica 3

- Psiholozi/ginje nastoje shvatiti načine na koje društvena stigmatizacija (npr. predrasude, diskriminacija i nasilje) predstavlja rizik za mentalno zdravlje i dobrobit lezbijki, gejeva i biseksualnih klijenata/ica.

Smjernica 4.

- Psiholozi/ginje nastoje shvatiti kako netočna stajališta o homoseksualnosti ili biseksualnosti, kao i stajališta koja se temelje na predrasudama, mogu utjecati na klijentovu/ičinu prezentaciju tokom tretmana i terapeutskog procesa.

Partnerski i obiteljski odnosi

Smjernica 5.

- Psiholozi/ginje nastoje biti upoznati/e sa lezbijskim, gej i biseksualnim odnosima i poštovati njihovu važnost.

Smjernica 6.

- Psiholozi/ginje nastoje razumjeti posebne okolnosti i izazove s kojima se suočavaju roditelji-lezbijke, gejevi i biseksualne osobe.

Smjernica 7.

- Psiholozi/ginje prepoznaju kako obitelji gejeva, lezbijki i biseksualnih osoba mogu uključivati ljude koji nisu zakonski ili biološki povezani.

¹⁸⁰ | http://zenskasoba.hr/docs/APA_smjernice.pdf

Smjernica 8.

- Psiholozi/ginje nastoje razumijeti kako homoseksualna ili biseksualna orijentacija osobe može utjecati na obitelj iz koje ta osoba potječe i na odnose s tom obitelji.

Pitanja različitosti

Smjernica 9.

- Psiholozi/ginje se potiču na prepoznavanje posebnih životnih pitanja ili izazova s kojima se suočavaju lezbijke, gejevi i biseksualne osobe pripadnici/e rasnih i etničkih manjina, a koji su povezani s brojnim i često proturječnim kulturalnim normama, vrijednostima i uvjerenjima.

Smjernica 10.

- Psiholozi/ginje se potiču na prepoznavanje posebnih izazova s kojima se suočavaju biseksualne/i pojedinke/ci.

Smjernica 11.

- Psiholozi/ginje nastoje shvatiti posebne probleme i rizike koji postoje kod mladih lezbijki, gejeva i biseksualnih osoba.

Smjernica 12

- Psiholozi/ginje uzimaju u obzir generacijske razlike unutar lezbijskih, gej i biseksualnih populacija, kao i posebne izazove s kojima se mogu suočavati lezbijke, gejevi i biseksualne osobe starije odrasle dobi.

Smjernica 13.

- Psiholozi/ginje se potiču na prepoznavanje posebnih izazova s kojima se suočavaju lezbijke, gejevi i biseksualne/i pojedinke/ci sa fizičkim, osjetilnim i/ili kognitivnim/emocionalnim nedostacima.

Edukacija

Smjernica 14.

- Psiholozi/ginje podržavaju pružanje profesionalne edukacije i treninga o lezbijskim, gej i pitanjima biseksualnih osoba.

Smjernica 15.

- Psiholozi/ginje se potiču na širenje svoga znanja i razumijevanja homoseksualnosti i biseksualnosti kroz kontinuiranu edukaciju, trening, superviziju i konzultacije.

Smjernica 16.

- Psiholozi/ginje ulažu razuman napor kako bi se upoznale/i sa relevantnim izvorima mentalnog zdravlja te edukativnim izvorima zajednice lezbijki, gejeva i biseksualnih osoba.

ANEKS 3

Biologija - homoseksualnost

	Bosanski PP	Hrvatski PP	Srpski PP	UKUPNO
I razred				
pozitivan ton				
negativan ton				
neutralan ton				
tema nije zastupljena	1	1	2	4
I & II razred				
pozitivan ton				
negativan ton			1	1
neutralan ton				
tema nije zastupljena	1			1
Opšti razred				
pozitivan ton				
negativan ton				
neutralan ton		1*		1
tema nije zastupljena				
II razred				
pozitivan ton				
negativan ton				
neutralan ton				
tema nije zastupljena	1	1	3	5
III razred				
pozitivan ton	1~			1
negativan ton		1		1
neutralan ton				
tema nije zastupljena			1	1
III & IV razred				
pozitivan ton				
negativan ton			1	1
neutralan ton				
tema nije zastupljena				
IV razred				
pozitivan ton				
negativan ton				
neutralan ton				
tema nije zastupljena	1	1		2
UKUPNO	5	5	8	18

* Ali pri spomenu homoseksualnosti i biseksualnosti u kontekstu AIDS-a je negativan.

~ Navodi kako se ranije spominjao klub 4H u kontekstu rizičnih skupina, uključujući homoseksualce.

Psihologija –homoseksualnost

	Bosanski PP	Hrvatski PP	Srpski PP	UKUPNO
pozitivan ton				
negativan ton	1			1
neutralan ton		1		1
tema nije zastupljena	2	1	1	4
UKUPNO	3	2	1	6

Sociologija – homoseksualnost

	Bosanski PP	Hrvatski PP	Srpski PP	UKUPNO
pozitivan ton				
negativan ton	2			2
neutralan ton		1		1
tema nije zastupljena	1		1	2
UKUPNO	3	1	1	5